

HERMANN RÓBERT

A tábornok neje

Görgei Artúr felesége, Adèle Aubouin

A 19. század nagy magyarjainak családi életéről viszonylag sokat tudunk. Közismert Széchenyi István rajongó szerelme Seilern Crescentia iránt, Batthyány Lajos feleségének, Zichy Antóniának a közéleti szerepvállalása is köztudott. Már az iskolában tanultunk Petőfi Sándor és Szendrey Júlia szerelméről, a tájékozottabbak tudnak Kossuth Lajos feleségének, Meszlényi Teréziának férje politikájára gyakorolt vélelmezett befolyásáról, és a sort még hosszan folytathatnánk.

A 19. század egyben a magyar női emlékirat-irodalom virágzásának kora is. Déryné Széppataki Róza, Szendrey Júlia, Batthyány Lajosné, Pulszky Ferencné Waltherr Terézia mellett emlékiratokat hagyott hátra a kalandos sorsú kémmő, Beck Vilma vagy az egyik első magyar író, Kánya Emília.¹ Ugyanakkor szinte egyáltalán nem rögzült a magyar történeti köztudatban Görgei Artúr feleségének, az elzászi francia születésű Adèle Aubouin-nek az alakja, holott az említett női emlékiratírók közül az övé az egyik legfontosabb visszaemlékezés.

¹ A korszakra vonatkozó női emlékirat-irodalom legfontosabb munkái a következők: *Déryné emlékezései*. Az előszót, jegyzeteket írta, sajtó alá rendezte Réz Pál. Magyar Századok. Budapest, 1955.; *Szendrey Julia [sic!]. Ismeretlen naplója, levelei és haláloságán [sic!] tett vallomása Bethlen Margit grófnő előszavával*. Közzéteszik és feldolgozták Dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László. Budapest, 1930.; Urbán Aladár: *Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára*. Századok, 115. évf. (1981) 3. sz. 587–620.; Pulszky Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Fordította Hortobágyi Tibor. S. a. r. Egyed Ilona. Magyar Hírmondó. Budapest, 1986.; Beck Vilma: *Egy hölgy emlékiratai az 1848–49-iki magyar szabadságharcból*. Ford. Halász Sándor. Miskolc, 1901.; Kánya Emília: *Réges-régi időkről. Egy 19. századi író emlékiratai*. S. a. r. Fábri Anna és Kiss Bori. H. és é. n. [Budapest, 1998.]; *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozéfa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről*. S. a. r. Kelemen Lajos. Cluj – Kolozsvár, 1931.; Lebstüek Mária: *A forradalomhoz mindjárt csatlakoztam*. In: *Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól*. S. a. r. Tóth Gyula. Magyar Századok. Budapest, 1978. 1 kötet. 403–420.; Fanghné Gyujtó Izabella: *A szabadságharc idejéből 1847–1850*. Ifjúsági Regénytár. Budapest, 1910.; Bihary Róza: *Emlékképek egy polgárháborúból (1848–1849)*. S. a. r. Varsányi Péter István. In: *Partes Populorum Minores Alienigenae. Történelmi és nemzeti-ségi folyóirat. Női sorsok a történelemben*. Szombathely, 2002. 167–200. A magas rangú katonák feleségei közül egyedül Damjanich Jánosné Csernovits Emiliától maradt fenn egy „oral history” jellegű visszaemlékezés. *Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909)*. Csernovics Lara feljegyzéseit közzéteszi Varsányi Péter István. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXI*. Szerk. Blazovich László. Szeged, 1994. 257–274.

A gyermekkortól a házasságig 1822–1848

Adèle Aubouin 1822. szeptember 10-én látta meg a napvilágot a franciaországi Pontarlierben. Apja a század elején még gazdag vasgyáros volt, de tönkrement, s Adèle születésekor már egyik vejének birtokán élt családjával. Adèle-nek két nővére, egy bátyja és egy húga volt. A lány korán elárvult, először apját, majd tizenhárom éves korában édesanyját is elveszítette. Emma nővére révén egy németországi leánynevelő intézetbe került, majd tizenhét éves korától nevelőnőként kereste kenyerét, előbb Németországban, majd Csehországban. Itt először a Likawetz-családnál dolgozott, majd innen került az egyik családtag révén Josef Redtenbacher kémikus professzor házába.²

Itt ismerkedett meg a kilépett cs. kir. tisztből kémikussá lett magyar fiatalemberrel, Görgei (Görgey) Artúrral, Redtenbacher kedvenc tanítványával. Erről a következőket írta emlékiratában:

„Egész személyiségét fellépésének rendkívüli szerénysége jellemezte, amely igen disztinívált benyomást gyakorolt ugyan, de anélkül, hogy a szemlélő, már első látásra valami rendkívüli impressziót nyerhetett volna róla. Csak a további társalgás folyamán, amelynek csakhamar urává lett, s amelyet felőtli ügyességgel vezetett, – és csak amikor a pápaszeme mögül elővillanó kék szemének meleg, kedves, mégis éles tekintete érte az embert, – amikor szellemes diskuszióját hallotta az ember, amely akárhányszor gúnyos éllel és meglepően erős kritikával villogott: csak akkor és apránként kapta a hallgató azt a benyomást, hogy egy ritka érdekes, rendkívüli férfiúval van dolga. – Ám azért a mélyebb érzésnek, az érzelmi melegségnek sem volt híján, sőt, aki a szavát hallgatta, könnyen juthatott arra a meggyőződésre, hogy ez az ember igazán sajátos keveréke az okosságnak, a biztosan ítélt szellemi fölénynek és a – szentimentalizmusnak, de a szentimentalizmusa is változékony, fordulatoss...”³

Noha Görgey nem különösebben udvarolt a fiatal, csinos nevelőnőnek, 1848 januárjában – miután kiderült, hogy Adèle rövidesen visszatér Franciaországba – egyszer csak megkérte a kezét, s január 16-án el is jegyezte őt.⁴ Nagynénjének szóló levele szerint menyasszonya „kor, vallás, jellem és vagyon tekintetében annyira hozzám illő, hogy meg vagyok győződve, boldog leszek vele, ha Isten egészséget ad”.⁵

Maga Görgey már másnap, január 17-én levélben közölte bátyjával, a Bécsben élő Guidóval⁶, illetve nagynénjével, Görgey Ferencné Kosztolányi Máriával elhatározását. Miután előző év novembere óta azt tervezte, hogy hazatér Toporcra „rendes gazdasági teendőim

² Az emlékirat eredetije nem ismert, csak az a – néhol kivonatos – fordítás, amelyet Kardos Samu közölt „*Görgeyné naplója*” címmel, „Az Est” című hírlap 1911. február 7. – március 4. közötti számaiban, összesen 16 folytatásban. A továbbiakban ezt a szöveget használom, s takarékosági okokból csak az egyenes idézetek helyét adom meg. Tanulmányomban Görgei Artúr nevét 1848 augusztusáig y-nal, azt követően i-vel írom, ahogy ő maga is tette, s ugyanezt a megoldást alkalmaztam Görgey/i Artúrné esetében is. Az egyes kötetek vagy forráskiadványok címében azonban meghagytam a szerzők által használt névalakot. A család többi tagjánál következetesen az y-os névalakot használtam.

³ *Az Est*, 1911. febr. 15. 7–8.

⁴ Görgey István: *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. Budapest, 1916. 320.

⁵ Görgey Artúr – Görgey Ferencné Kosztolányi Mária, Prága, 1848. jan. 17. Az eredetije ismeretlen helyen. Kivonatos magyar fordításban közli: Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 320–321.

⁶ Görgey Artúr – Görgey Guidó, Prága, 1848. jan. 17. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (továbbiakban MTAKIK Kt.) Tört 4^o219/47. A levélben közölte Guidóval, hogy ha bővebbet akar megtudni menyasszonyáról, kérdezze meg róla a rövidesen Bécsbe érkező Josef Redtenbachert.

mellett magyarul jól megtanulni”,⁷ azaz átveszi nagynénje birtokát, a nagynénjének szóló levelében így írt: „Egy esztendőn belül úr leszek Toporcon, s megélek abból, amit megszolgállok. De ehhez az kell, hogy túlságosoknak ne találd föltételeimet, még most se, mikor feleséggel jövök...”⁸ Két nap múlva, 1848. január 19-én újabb levelet írt nagynénjének, amelyben közölte, hogy a toporci birtok kezelését csak akkor veszi át, ha Mari néni nem merő jótékonyaságból bízza azt rá, hanem szabályos feltételek alatt fogadja őt szolgálatába.⁹ Egy később Görgey Gusztávhoz írott leveléből azonban kiderül, hogy azért is sietett az eljegyzéssel, mert nagynénje egy leveléből azt a következtetést vonta le, hogy össze akarja őt boronálni unokahúgával, Görgey József lányával, Matilddal.¹⁰

Ugyanezen a napon pedig így tájékoztatta unokatestvérét, Görgey Gusztávot házassági terveiről: „Én az első évtől fogva bejáratos voltam a házhoz, sőt az elmúlt nyáron három hónapon át falun ott is laktam nálók. Ekkor volt alkalmam Adélt közelből kiismerni és – megszeretni. Anélkül, hogy belőle valamit neki elárultam volna, magamban elvégeztem, hogy – ha ő érzelmeimet viszonzza s én a Szepességen megkeresek annyit, amennyi szükséges a megélhetéshez – egy év múlva elveszem. Ekkor közbejött, hogy Redtenbacher ánya júliusban szintén férjhez megy és hogy ekkor Adél, rokonai kívánságának engedve, visszatér Franciaországba. Már most ezt tovább szó nélkül nem nézhettem. Gyors elhatározással – számba vévén egyrészt, mindkettőnknek mily kevésre van szükségünk, és hogy másfelől Mari nénénktől talán csak nem lesz sok, ha toporci birtoka kezeléséért két szobát, az ételmet, fát sat. ... igénylek. – Adélnek azt az ajánlatot tettem, hogy ha eléggé szeret, hát kövessen Toporcra a jövő ősszel. S ő beleegyezett. De mivel társalkodói állása már augusztusban véget ér s ő azután nem tudna hová lenni, holott szeretne nem nagyon távol tőlem tartózkodni s a nyilvános decorumot [megtiszteltetést] is megfigyelni: ezért rövidíték az időm.”¹¹

A gyors eljegyzés okozott is problémákat, ugyanis Mari néni az eljegyzésről értesülve levelet írt Görgeynek „teli lamentóval, hogy ő az áldozatot el nem fogadhatja”. Görgey ezek után úgy érezte, kénytelen könyörgő levelet írni Mari néninek, „mivel most tényleg nem tudom, hogy hamarjában hová forduljak. Mert egy az: más alkalmazást eddig még nem is kerestem, mivel megbíztam Mari nénénk első beleegyezésében, mellyel felajánlközásomat Toporcra elfogadta. De meg nem is volt szabad addig más alkalmazás után járnom, mígnem definitive azt meg tudom, hogy Toporczon nem kellek neki.” Mari néni erre nyíltan felszólította, hogy tavasszal költözzön Toporcra feleségétül, mire Görgey és Adèle április 15-ére tűzték ki az esküvőjüket.¹²

⁷ Görgey Artúr – Görgey István, Prága, 1847. nov. 24. MTAKIK Kt. Tört 4^o219/157. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 317–318.

⁸ Görgey Artúr – Görgey Ferencné Kosztolányi Mária, Prága, 1848. jan. 17. Az eredetije ismeretlen helyen. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 320–321.

⁹ Görgey Artúr – Görgey Ferencné Kosztolányi Mária, Prága, 1848. jan. 19. Az eredetije ismeretlen helyen. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 321–322.

¹⁰ Görgey Artúr – Görgey Gusztáv, Prága, 1848. febr. 19. MTAKIK Kt. Tört 4^o219/69. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 325–328.

¹¹ Görgey Artúr – Görgey Gusztáv, Prága, 1848. jan. 19. MTAKIK Kt. Tört 4^o219/68. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 323–325.

¹² Görgey Artúr – Görgey Gusztáv, Prága, 1848. febr. 19. MTAKIK Kt. Tört 4^o219/70. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 325–328. Aznap még egy levelet írt Gusztávnak, amelyben felvetette, hogy ha a Szepességen élő Trangous kapitánytól kért kölcsönt nem sikerülnie megkapnia, Gusztáv hajlandó volna-e 1000 forintot hitelezni számára hat évre. MTAKIK Kt. Tört 4^o219/69.

Görgey a részletek megbeszélésére március 5-én Bécsben találkozott Mari névivel, aki ott úgy döntött, hogy ideiglenesen az egész toporci birtokot átadja neki, „úgy, hogy ezzel egyikünknek se legyen a keze megkötve, vagy későbbi végleges elhatározásaink útja bevágva”. Görgey terve az volt, hogy március 9-én visszatér Prágába, ott kihirdetteti a házasságukat, megesküsznek, majd valamikor április elején Toporcra utaznak feleségével.¹³ Ezt a szándékát azonban keresztülhúzta az, hogy Mari néni – aki már betegen érkezett Bécsbe – időközben ágnak esett, s más nem nagyon lévén a közelében, Görgeynek kellett őt ápolnia. Így aztán Bécsben ragadt. Időközben az öccse, István is megérkezett Bécsbe, s élénk figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket is.¹⁴

Nem világos, hogy Görgey még a március 13-i bécsi forradalom előtt elhagyta-e Bécsset, vagy esetleg még akkor is ott volt, amikor március 15-én a magyar országgyűlés küldöttsége megérkezett a császárvárosba. Öccse, István emlékiratai szerint Artúr hetekig ápolta Mari nénit, ez azonban bizonyosan nem így volt, hiszen Görgey március 18-án már Prágából válaszolt öccse leveleire, s tudatta vele, hogy március 30-án lesz az esküvő, s 31-én ismét Bécsben lesz, immáron a feleségével együtt.¹⁵ Magára az esküvőre végül március 30-án került sor.¹⁶

Az esküvő után az ifjú pár március 31-én Bécsbe érkezett, ahol néhány napot töltöttek Görgey bátyjánál, Guidónál, majd Mari névivel és Istvánnal együtt Pozsonyba utaztak. Pozsonyban Artúr István társaságában az országgyűlés karzatán tanúja volt az áprilisi törvények születésének, s úgy vélte, „hogy ily nagy vívmányokat nem lehet – ingyen kapni! azoknak nagy ára, vérdíja szokott lenni; ezt az árát meg kell adnunk, ha előre nem: hát utólag”.¹⁷

Mari néni Pozsonyban maradt, a fiatalok pedig Pozsonyból ismét gőzhajóval utaztak Pestre, majd onnan kocsin a Szepesség felé, Toporcra vették az útjukat. Útközben megálltak Lőcsén, ahol meglátogatták Artúr anyai nagyját. Itt találkoztak Artúr fiatalabbik bátyjával, Árminnal is. Lőcséről Késmárkon át érkeztek meg Toporcra.

Görgey István emlékirata szerint Artúr Pesten felkereste Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztert, s közölte, hogy ha a pesti egyetem szervezetében változás történne, szívesen pályázna a vegytani tanszékre.¹⁸ Járt volna Széchenyinél is valamilyen, a vasutak kocsikerekeivel kapcsolatos találmány ügyében, de Széchenyi nem tudott vele személyesen foglalkozni, csupán a gróf bizalmasa, Kovács Lajos beszélt vele.¹⁹ Miután a kormány április 14-én érkezett meg Pestre, nyilvánvaló, hogy az említett látogatásokra *ezt követően* kerülhetett volna csak sor. Ezt erősítené meg Görgey István azon megjegyzése is, hogy csak április második felében érkeztek meg Toporcra. Ám Artúr április 23-án nagynénjéhez írott le-

¹³ Görgey Artúr – Görgey Gusztáv, Prága, 1848. márc. 7. MTAKIK Kt. Tört 4^o219/71. Kivonatol magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 328–329.

¹⁴ Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 331–333.; Görgey István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*. 1. köt. Budapest, 1885. 2–4.

¹⁵ „Itt nincs annyi öröm, annyi megelégedettség, mint Bécsben” – írja. Magában a levélben március 11-i és 13-i prágai híreket közöl. Görgey Artúr – Görgey István, Prága, 1848. márc. 18. MTAKIK Kt. Tört 4^o219/71. Kivonatol közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 333–334.

¹⁶ Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 336.; Görgey: *1848 és 1849-ből*, I. 5–6.

¹⁷ Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 337.

¹⁸ Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 337.; Görgey: *1848 és 1849-ből*, I. 6.

¹⁹ Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára*, Budapest, 1883. 94–95. Ennek alapján lásd: Spira György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Budapest, 1964. 150–151.

velének tanúsága szerint tizenkét napot töltöttek Görgey Gusztáv és felesége társaságában, aki – Görgey István szerint – Toporcon várta őket. Eszerint tehát már április 11-én Toporcon kellett volna lenniük. Ebben az esetben viszont Artúr aligha találkozhatott Pesten Eötvössel és Széchenyivel. A találkozókra tehát valószínűleg nem ekkor került sor.²⁰ Mindezt megerősíti az is, hogy Görgeyné visszaemlékezései sem említik egyik látogatást sem.

Görgey Artúr és felesége Toporcon töltötték mézesheteiket, Artúr átvette a birtok igazgatását, azonban május közepére megváltozott a helyzet. Artúr egyre nehezebben tudott szót érteni Mari nénivel, aki elhunyt férje hagyományos gazdálkodási metódusának megváltoztatásában szinte kegyeletsértést látott.²¹

A katonafeleség

Május 16-án megjelent a Batthyány-kormány felhívása az első 10 honvédszázalaj szervezéséről. Artúr ezután úgy gondolta, a harctéren, immáron Magyarország katonájaként több hasznot hajthat, mint ha a háromnyomásos gazdálkodás vagy a vetésforgó előnyeiről és hátrányairól kénytelen naponta vitázni szeretett nagynénjével. Ezek után megállapodtak az öccsével, hogy mindketten belépnek az újonnan alakuló hadseregbe. Ezt Istvánnak kellett előkészítenie, akit főnöke, Zsivora György pesti ügyvéd amúgy is felszólított, hogy térjen vissza a fővárosba, s foglalja el helyét az irodában. István dolga lett volna, hogy előkészítse bátyja századosi kinevezését a honvédséghez. Annyi bizonyos, hogy István május 18-án este már (vagy még) Pesten volt, mert a Radical Körben tartott adakozás során 5 forintot adományozott a haza védelmére.²² Görgeiné szerint Ivánka Imre, Görgei egykori tulli iskola-társa, illetve a Nádor-huszároknál tisztjárta hívta Budapestre az urát, ez azonban bizonyosan téves adat, mert Ivánka ekkor még Prágában szolgált.²³

Mindez István verziója a történetekről. Ennek azonban némileg ellene szól az a levél, amelyet Artúr Toporcról való távozása után írt a feleségének. Az ifjú férj 1848. május 26-án hagyta el Toporcot, s másnap reggel 7 órakor már Késmárkról írt levelet a feleségének:

Késmárk, 1848. május 27-én reggel 7 órakor.

Édes, édes Etelkám, tegnap ilyenkor még belemérülhettem szelíd, gyermekded vonásaid szemlélésébe, – most pedig nincs mellettem semmi, semmi, ami a te lényedből való. Végtelen elhagyottnak, egyedülállónak érzem magam, pedig hát férfi vagyok. Hát még te mit szenvedhetsz hirtelen elszakadásunk miatt. Bizonyára még inkább rászorulsz a vigasztalásra, mint én. Éppen ezért most írásban is megismétlem, amit neked tegnap szóbelileg megígértem. Ígérem neked, nem keresem majd soha szándékosan a veszedelmet, és nem fogom elfeledni, hogy az élettemmel Tenéked tartozom. Nem kockáztatom az életemet, sem az egészségemet, és nem leszek katona... Bár ember tervez, isten végez.

De ha kitörne a háború, és valamely végzetes fordulat által Magyarország fennállása forogna kockán, akkor beállok önkéntesnek, mégpedig lehetőleg olyan csapathoz, amely közel tihozzátok táboroz. Mert azt akarom, hogy elsősorban téged, és általad a tulajdon boldogságomat védelmezzem meg.

Különben is le fogok tenni eddigi örült szerénységemről és igen igyekezni fogok sze-

²⁰ Görgey Artúr – Görgey Ferencné Kosztolányi Mária, Toporc, 1848. ápr. 23. Az eredetije ismeretlen helyen. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 338.

²¹ Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 330–331., 339.; Görgey: *1848 és 1849-ből*, I. 6–7.

²² *Pesti Hirlap*, 1848. máj. 20. 61. sz. 457.

²³ *Az Est*, 1911. febr. 15. 8.

rezni magamnak olyan állást, amelyre hivatottságot érzek magamban. Hogy e küzdelmeim során is állandóan, híven megőrzöm számodra érzelmeimet, talán mondanom sem kell, azt hiszem, efelől magad is nyugodt vagy. Hiszen ugyanoly törhetetlenül bízol hűségemben, mint én a te örök szerelmedben, úgy-e? Rendkívüli időket élünk, kemény végzet leselkedik ránk, de legyünk bátrak és csüggedést ne ismerők. Úgy lehet, már rövidesen ezt írhatom neked: „Gyere hozzám, Telkám, siess a te Artúroddhoz.” Addig is isten veled. Ha aztán megint együtt leszünk, isten is velünk lesz, Köszöntelek, szeretlek, te drága, drága hitvesem.

Artúr²⁴

A levél egyértelműen a feleség aggodalmát kívánta eloszlatni, ugyanakkor érdekes, hogy Artúr milyen határozottan ígéri, hogy nem lesz katona (noha az ország végveszélyével kapcsolatos kitételben már nem tartja lehetetlennek sem). Ha a levélnek a megszerzendő állással kapcsolatos kitételét kombináljuk Görgey Istvánnak az Eötvösnél tett (áprilisra datált), illetve Kovács Lajosnak a Széchenyinél tett látogatásra vonatkozó adatával, elképzelhető, hogy ezekre ekkor, tehát május végén – június elején került sor. Eötvös május 24-én utazott Innsbruckba, s június 2-án tért vissza onnan, Széchenyi pedig június 19-én indult el oda; június első napjaiban tehát mindketten a fővárosban tartózkodtak.²⁵ Ha e feltételezés igaz – amit a levél kitételei igen valószínűvé tesznek –, akkor abból az is következik, hogy Artúr ekkor még nem döntötte el, vajon a tudósi vagy a katonai pályát választja-e; sőt egyelőre nagyobb hajlamot érzett az előbbi, mint az utóbbi iránt. Eötvös elutasító magatartása azonban eldöntötte a dolgot, s ismét a katonatiszti pálya került előtérbe.

Május utolsó napjaiban aztán István után Artúr is Pestre érkezett, s naponta várta a kinevezést. Június 5-én arról írt a feleségének, hogy „a megteendő lépések meg vannak téve, most csak várni kell az eredményt”. Idejét nagyobbrészt a magyar nyelv tanulásával tölti. Egyben igyekezett megnyugtatni a feleségét, hogy havi 80 pengő forintos fizetéséből takarékosan megélhetnek. „Hanem azt ne gondold, hogy mint századosnak, rögtön ellenség elébe kell indulnom és agyonlövetnem magamat. Ha itt volnál, csakhamar magad is nevetnél hijábavaló halálos félelmeiden – annyira nyugodtan megy itt minden a maga természetes életvidor útján.”²⁶

Görgeyt 1848. június 9-én kinevezték a Győrben szerveződő 5. honvédszászlóalj századosává. A kinevezési oklevelet azonban csak néhány nap múlva kapta meg. Erre bizonyság a június 12-én írott levele is.

Szeretett drága Feleségem!

tegnap délután mi, Pista és én a Buda mögötti hegyekbe mentünk, hogy az éjszakát szabad ég alatt töltsük, és ma a napfelkeltét élvezzük. Az időjárás kegyes volt hozzánk, és olyan jól mulattunk, amennyire ez csak lehetséges volt, amikor az ember legkedvesebbjét távol tudni kénytelen. – Ma már éppen hazafelé tartottunk, amikor megtudtuk, hogy időközben Pesten verekedés volt a magyar önkéntesek és az olasz Ceccopieri gyalogezred

²⁴ Jelenleg ismeretlen helyen. A levelet május 24-i dátummal közli Az Est, 1911. febr. 15. 8. Míután azonban előtte május 26-i dátumot ír Artúr elutazásával kapcsolatban, valószínűbb a május 27-i dátum.

²⁵ Széchenyi István: *Napló*. Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Az előszót írta Sötér István. Fordította Jékely Zoltán és Győrffy Miklós. Budapest, 1978. 1254., 1260., 1272.

²⁶ Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 343. Az eredetije ismeretlen helyen.

4 százada között. – Ennek oka néhány, az olaszok által az önkéntesekkel szemben elkövetett lopás volt (mindkét fél ugyanabban a kaszárnyában szállásol.) – Mindkét részlől néhány halott és több sebesült maradt ott.

Azért írom meg ezt Neked teljes sietséggel, hogy jóllétem felől teljesen megnyugodhass.

Mindenfelől gratulálnak századosságomhoz, azonban még mindig nem vagyok kinevezve.

Élj jól! a legszívélyesebben csókol

a Te hűséges Artúrod

Pistától minden jót.

A poggyászunkról még mindig nem tudok közelebbit.²⁷

Görgeyné ettől kezdve a katonafeleségek általános sorsában osztozott: viszonylag ritka levélváltások, még ritkább személyes találkozások és állandó izgalom a férj sorsa miatt. Amíg Toporcon maradt, Mari néni – néha kissé terhes – óvó gondoskodása alatt volt.²⁸ Toporci napjairól így számol be emlékiratában: „Gazdálkodással indult az idő. Patriarkálisán értékesítettük terményeinket, mégis csodáltam, hogy tejből, vajból mennyi pénz kerül a házhoz. Sokat kézimunkáztunk. Azonkívül vendégeink is sűrűn voltak. A környékbeli nemesiséggel, Okolicsányiékkal, Ujházyékkal, a lublói Raiszékkal, Badányiékkal érintkeztünk leginkább. Hol ők jöttek hozzánk, hol mi ő hozzájuk. Mind igen kedves, igen finom és előkelő kultúrájú, irodalmilag is képzett urak és hölgyek voltak, akik váltig vigasztalni igyekeztek engem. És amikor kifogytak a szóból, tettel vigasztaltak tovább, még pedig úgy, hogy a szó szoros értelmében agyonetettek. Mindig betegen kerültem tőlük haza. A kedves, jó emberek!...”²⁹

Görgeiné 1848 augusztusában Pestre utazott, útközben Rimaszombaton megismerkedett Markusovszky Lajos orvossal, aki később férje orvosaként és barátjaként játszott meghatározó szerepet az életükben. Pesten szobát bérelt a Bálvány utcában, ahol időnként Artúr is megjelent. A Bálvány utcából rövidesen átköltözött a Károly-kaszárnyába, ahol Görgei egyik rokonánál és tisztársánál, Kosztolányi Móricnál lakott. Kosztolányi feleségével, „a szép és kedves olasz” Mambrino Franciskával (Fannival) rövidesen elválaszthatatlan barátok lettek.³⁰

²⁷ Görgei Artúr – feleségéhez, Pest, 1848. június 12. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) P 295. A Görgey-család levéltára (a továbbiakban: Görgey-lt.) b/13/b. fasc. A címzés már ezen is „Görgei polgártársnőnek” szól, azaz már ekkor az i-s aláírást használta. Ismerteti *Az Est*, 1911. febr. 16. 7. A történetekre lásd még: Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 352–353. Az összecsapásra lásd: *Geschichte des k. und k. Infanterieregiments Markgraf von Baden No. 23. Band 2. 1811–1910.* Budapest, 1911. 40–48.; Urbán Aladár: *Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban.* Tanulmányok Budapest múltjából 15 köt. Budapest, 1963. 415–420.; úő: *A nemzetőrség és honvédség*, 242.; úő: *A véres püünkösduasárnap Pesten.* In: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Budapest, 1981. 260–270.; Pete László: *Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban.* Debrecen, 1999. 80–83.

²⁸ Görgey: *Görgey Arthur ifjúsága*, 342.

²⁹ *Az Est*, 1911. febr. 16. 7.

³⁰ *Az Est*, 1911. febr. 16. 7. Görgeiné ugyan Kosztolányi Mária bátyjának, Kosztolányi Móricnak Cechina vezetéknevű feleségét említi, de Kosztolányi Máriának nem volt Móric nevű bátyja, egyetlen fiútestvérét Józsefnek hívták, annak felesége pedig Podmaniczky-lány volt. A családban olasz felesége csak a jóval távolabbi ágból származó Kosztolányi Móricnak (1806–1884) volt. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* 6. köt. *Khár – Lyukáts.* Budapest, 1913. 167., 169.

Görgei ekkor már a tiszáninneri önkéntes mozgó nemzetőrség szolnoki táborának, majd a Csepel-szigetnek a katonai parancsnoka volt. Szolnoki tartózkodása során többször beutazott a fővárosba, ilyenkor talán volt annyi ideje, hogy a feleségével találkozzék. Szeptember 13-án, amikor levélben ajánlotta fel szolgálatait Kossuth Lajosnak, a levél végén megadta feleségének pesti címét is, hogyha a volt pénzügyminiszter valamit sürgősen üzeni akarna neki.³¹ Felesége emlékirata szerint ekkortájt rajongott Kossuthért: „...izzó elragadtatással, határt nem ismerő rajongással és lelkesedéssel beszélt Kossuth Lajosról, önzetlen jelleméről és óriási hazafiúi tevékenységéről és hatásáról. Különösen egy esetre emlékszem, amikor a híres agitátornak egyik szónoklata mély és lelket felforgató hatást gyakorolt Artúrra. Kossuth Lajos ezt a beszédét a régi Lloyd-palota ablakából intézte a tömeghez, amelynek nyüzsgő soraiban ott tolongott Artúr is. A beszéd elhangzása után Artúr egyenesen hazasietet hoztam. Egészen ki volt forgatva lényéből, a szeme csillogott és ha lehetséges, most még jobban, mint azelőtt, meg volt győződve róla, hogy a haza ellenségei ellen a lehető legerélyesebben kell fellépni.”³²

Szeptember 24-én Batthyány rendeletére Pestre érkezett a szolnoki tábor csapataival, s ezen a napon kapta meg kinevezését a Csepel-szigetre. Görgeiné szeptember 28-án tanúja volt annak, ahogy a tömeg a meggyilkolt Lamberg Ferenc báró, altábornagy holttestét bekísérte a Károly-kaszárnyába. Nyilván ennek a sokszerű élménynek is szerepe volt abban, hogy a két hölgy rövidesen elköltözött. Görgeiné Budára ment lakni, Láhner György alezredes, majd ezredes, később tábornok lakásába. (Láhner korábban ugyanabban a cs. kir. gyalogezredben szolgált, mint Kosztolányi, s az ő felesége, Lucia Conchetti is olasz volt.)

Görgei csak két hét múlva, október 11-én látogathatta meg ismét a feleségét – aznap, amikor Kossuth személyesen fogadta, s titokban tábornokká nevezte ki. Ezután hetekig nem találkoztak, de Görgei időről-időre felhasználta az alkalmat, hogy a fővárosba utazókkal levelet küldjön neki. Görgeiné bejáratos volt a budapesti katonai társaságokba, csak férje levelei és az újsághírek alapján értesülhetett Görgei hadseregpáncsnoki kinevezéséről is.

Wilhelm Martiny honvédszázados kissé regényes visszaemlékezései szerint ő maga egyszer Kossuth Lajosnál szalonjában találkozott a tábornok feleségével, aki rajongva beszélt férjéről, abban a meggyőződésben, hogy ha valaki, úgy ő fogja megmenteni Magyarországot. Ez alkalommal állítólag maga Kossuth is megjelent ott, s barátságosan elbeszélgetett az asszonnyal – a Görgeivel szemben állítólag már ekkor gyanakvó Kossuthné bosszúságára. Noha a történet több mint kétséges, tudniillik Görgeiné emlékirata szerint ő maga először csak 1849 augusztusában találkozott Kossuthal, s kevésbé valószínű, hogy Kossuthné már ekkor gyanakodott volna Görgeire, mégsem zárható ki, hogy Martiny valóban találkozott Görgeinével. Leírása szerint az asszony nem volt szép, de bájos, kecses alakú és mozgású, az orra rendkívül finom metszésű, szemei mély tűzűek, arczíne pedig „a hölgy hazájára, a szép Provence-ra emlékeztetett”.³³

Karácsonykor Adèl Görgey Gusztáv társaságában Győrbe utazott, ahol férje éppen a város kiürítését készítette elő. Így aztán néhány nap múlva visszaküldte feleségét a fővárosba.

³¹ Hadtörténelmi Levéltár, Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 50/154. Közli (tévesen Mészáros Lázárral azonosítva a címzettet) Steier Lajos: *Görgey és Kossuth*. Budapest, é. n. 26.; helyes címmel *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849*. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Budapest, 2001. 46–47. A levél szövegéből levont következtetéseket megerősíti Görgeiné emlékirata is. *Az Est*, 1911. febr. 16. 7.

³² *Az Est*, 1911. febr. 16. 7.

³³ M[artiny], [K[arl] W[ilhelm]: *Bilder aus dem Honvédleben*. Zweite Ausgabe. Leipzig, 1854. 229–235., a leírás a 232–233. oldalon.

„Most rajtam csüng Európa szeme. Az egész világ kíváncsi rá, mi történik majd velem és Windisch-Grätzcel” – mondta búcsúzóul.³⁴ Görgey István – az emlékiratot még nem ismerve – egyenesen úgy tudta, hogy Görgei Franciaországba akarta visszaküldeni a feleségét.³⁵

Görgeiné nem sokáig maradhatott a fővárosban. Rövidesen újabb üzenetet kapott a férjétől, hogy utazzon toporci rokonaikhoz, ahol nagyobb biztonságban lesz, mint Budán. Az út előkészületeit Láhner György ezredes intézte.³⁶ Görgey Gusztáv kíséretében, csikorgó hidegben Lőcsén és Késmárkon át Toporcra utazott, de miután időközben a toporci háztartás feloszlott, és a Szepesség egy része ellenséges megszállás alatt volt, visszakocsizott Késmárkra, onnan pedig a Szepes és Liptó megye határán levő Lucsivnába egy ottani rokonukhoz, Szakmáry Donáthoz és nejehez, Görgey Idához. Artúr egy ízben egy ismeretlen nővel pénzt küldött neki Lucsivnára, s Görgeiné ettől a nőtől értesült a megelőző napok eseményeiről is.

Lucsivnán kereste fel Görgeinét Hrankay József nyugalmazott kapitány, s ajánlólevelet kért tőlem Görgeihez. Elmondta, hogy Windisch-Grätz nevében azzal a megbízatással megy hozzá, hogy rábírná fegyverletételre. Görgeiné mereven visszautasította Hrankayt, és kijelentette, hogy a férjére semmiféle befolyást nem akar gyakorolni.

Közben egy jó barátjától arról értesült, hogy a helyi hatóságok megtudták a kilétét, és hogy jó lesz menekülnie. Ezért elhatározta, hogy a táborba megy a férjéhez. Görgei főhadiszállását Liptószentmiklóson találta. A napot nehéz megállapítani, mert a feldunai hadtest január 25-én a január 27. – február 3. közötti időszakra kiadott diszpozíciója szerint a főhadiszállásnak január 30-án kellett volna Rózsahegyről Liptószentmiklóstra mennie, de az iratok tanúsága szerint a főhadiszállás még január 31-én is Rózsahegyen volt.³⁷

Liptószentmiklóson este bál volt a megyeházán, de a mulatságon Görgeiné már nem vett részt, mert halálosan fáradt volt. Február 1-jén Vihodnán volt a főhadiszállás, ahol Görgei „annyi fáradság következtében ínlázba esett, de erős testalkata két nap alatt győzedelmeskedett a bajon, nejének gondos ápolása segedelmével, ki Szentmiklóson jött férjéhez”.³⁸ Innen Lucsivnán át Poprádra, onnan Csütörtökhelyre vonult a tábor, majd február 4-én Lőcsére értek, ahol a főhadiszállást a megyeházán ütötték fel.

„Mialatt Artúr egymagában bezárkózott rögtönzött dolgozószobájába – írja emlékiratában –, hogy a további hadműveleteinek tervét dolgozza ki és erre az időre láthatatlanná lett mindenki számára, azalatt én arra használtam az időt, hogy rendbe hozzam nagyon is lerongyolódott öltözékemet, és hogy újra emberi külsőre tegyek szert. Mert biz a tábornoknak nem igen lett volna oka elkérkedni felesége pompás eleganciájával... Még csak cselédem sem volt, mindent magamnak kellett csinálnom, varrnom, olcsó selyemből ruhát rögtönözöm. Mint ahogyan vérbeli katona-asszonyhoz illik.”³⁹

³⁴ *Az Est*, 1911. febr. 16. 8.

³⁵ Görgey: *1848 és 1849-ből*, I. 77.

³⁶ Lásd erre Láhner 1849. március 18-án Görgeihez intézett levelét. Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Handschriftensammlung Series nova 358. Zur Geschichte der Jahre 1848 & 1849. Briefe und Aktenstücke aus der von Lacroix'schen Autographen-Sammlung. Band 2. 172–173. f. „...deine gute Gattin habe ich glücklich expedirt und so viel ich vermute in Sicherheit gebracht, aber leider hatte ich keine Zeit das selbe mit meiner armen Familie zu thun...”

³⁷ MNL OL P 295. A Görgey-család levéltára. b/35. fasc. Az 1848-49. magyar feldunai, utóbb VII. hadtest (Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti hadparancs jegyzőkönyve. Dispositions Protokoll. No. 312., 323.

³⁸ Hermann Róbert: *Duka Tivadar visszaemlékezése*. Fons, 4. évf. (1997) 2. sz. 170–171.

³⁹ *Az Est*, 1911. febr. 17. 7.

Február 5-én a lőcsei főhadiszálláson nagy bált rendeztek a kávéház helyiségeiben. A táncmulatságra hivatalos volt az egész lőcsei és környékbeli társadalom. Görgeiné maga is ott volt a bálban, s tanúja volt, amikor pontban éjfélkor Görgei egy ezredtrombitás kíséretében váratlanul megjelent a kávéházi bálteremben, felment a pódiumra, a zenészeket elhallgattatta, s helyettük az ezredtrombitás fújt a trombitájába, majd a beálló csendben a tábornok közölte, hogy Guyon Richárd ezredes hadosztálya elfoglalta a Branyiszközi-hágót, s ezzel megnyílt az út Eperjes és Kassa felé.

A tábornokné az éjszakát Lőcsén töltötte, másnap továbbutazott Szepesváraljára, ahol a szepesi káptalan vendége volt, az éjszakát pedig a püspöki palotában töltötte. Február 7-én haladt át a branyiszközi hágón, s elszörnyedve látta a két nappal korábbi küzdelem nyomait. Innen Sirokán át Eperjesre érkezett. (A Branyiszkónál kitűnt 33. honvédtászlóalját Görgei testületileg kitüntette, a zászlóalj zászlajára függesztett zászlószalagot állítólag maga Görgeiné hímezte – ezt ma a Hadtörténeti Múzeum őrzi.)⁴⁰

Görgeinét Eperjesen a császáriakkal együttműködő Hedry Ernő alispán lakásába szállásolták be, azonban alighogy a tisztalkodáshoz fogott, tiszték rohantak be a házba, s kimentették őt az időközben lángra kapott épületből.

Innen Kassára ment tovább a hadsereggel, ahol a Meskó-családnál lakott, s megismerkedett „a kassai hölgytársaság színe-javával”, köztük a konzervatív Desseffy Emil szeretetreméltó nővérével, Semseynével, aki estélyt is rendezett a honvédtisztek tiszteletére. A tisztikar halálból „a szeretetreméltó kassai hölgyek iránt” bált adott. „A vígasságra én az egyetlen és már jól ismert szürke selyemruhámat öltöttem magamra – írja emlékiratában Görgeiné. – A kassai hölgyek azonban, ragyogó szépségükhöz méltón, gazdag selyemruhákban jelentek meg, amelyeket nemzeti színű díszítések ékesítettek. A hölgyek pompás ékszerdíszeket is aggattak magukra, de a bál végeztével a haza oltárára ajánlották fel e ragyogó ékességeiket.”⁴¹

Kassáról Miskolcra vonult tovább a hadsereg. Görgeiné Mezőkövesdig együtt utazott a főhadiszállással: „...azt hittem Mezőkövesden már kívülre leszek a harcvonalnak, holott most jutottam még csak igazán bele” – írja. Szobájából egész nap hallotta az aznap Kápolnánál kezdődő csata zaját. Február 27-én pedig ablakai alatt vonultak el az ütközet sebesültjeit hozó végtelen kocsisorok.⁴²

Február 28-án Mezőkövesden is lezajlott egy ütközet, de ezt követően a hadsereg visszavonult a Tisza mögé. Görgeiné ezután férje kívánságára elhagyta a tábornokot, és kocsin Tiszalökre ment, Görgei egyik segéd tisztjének, Duka Tivadarnak a társaságában, aki egy uradalmi tisztviselőnél bérelt számára szállást. Itt ismerkedett meg Andrassy Gyula gróffal, a későbbi miniszterelnökkel.

Március 9-én megjelent Görgei is azzal, hogy utazzanak együtt Debrecenbe. A tábornok ezen a napon kapta meg – többekkel együtt – a frissen alapított Magyar Katonai Érdemrend II. osztályát Kossuthtól. Magára az átadási ünnepségre a feleségét nem vitte magával. Még aznap este elhagyták Debrecent; Görgeiné visszatért Tiszalökre, Görgei pedig Egyekre, a főhadiszállásra.

Néhány nap múlva, március 14-én Görgei főhadiszállása Tokajban volt, ahová Görgeiné is utána ment. Itt Bónis Sámuel szabolcsi kormánybiztosnál szállt meg. Tokajban a helyi

⁴⁰ „Fényesebb a láncnál a kard”. Emlékkiállítás az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Szerk. Cs. Kottva Györgyi. Írta Kedves Gyula – Cs. Kottva Györgyi – Ságvári György – Basics Beatrix – Kovács S. Tibor – Lugosi József. Budapest, 1999. 76.

⁴¹ *Az Est*, 1911. febr. 17. 8.

⁴² *Az Est*, 1911. febr. 18. 7.

hölgyek valóságos rajongással vették körül a tábornokot, s évődtek Görgeinével, hogy elcsábítják a férjét, ami némileg bosszantotta az asszonyt. Egy későbbi utalásból tudjuk, hogy Görgeiné ekkor már terhes volt, s valamikor márciusban elvetélt.⁴³

A következő állomáshely március 17-én Miskolc volt, majd a hónap végén, március 30-án Eger. Görgei itt kapta meg az ideiglenes fővezéri kinevezését, s itt fogadták el a tavaszi hadjárat haditervét. A tábornok közölte nejével, hogy csaták hosszú sora áll előtte, ezért hátrahagyja őt Egerben.

Görgeiné néhány napig itt maradt, a helyi káptalan vendégeként. A papok nagy előzékenységgel viselkedtek vele, s megpróbálták számára olyan szállásról gondoskodni, ahol közelebb lehet a hadsereghez, biztonságban van, s könnyebben kaphat híreket a férjéről. Végül Parádót ajánlották számára, ahol a Károlyi-grófok egyik hivatalnokánál szállt meg. Nagyon egyedül érezte magát, mert egy cseléden kívül nem volt társasága.

Április elején aztán két, becsületszóra szabadlábon járó osztrák tiszt érkezett a településre. A két tiszt állandóan whistet játszott Görgeinével, aki emlékirataiban is azon sajnálkozott, hogy milyen rossz kártyapartnerre lehetett a tiszteknek. Rövidesen sebesült honvédtisztek is jöttek, s Görgeiné minden szállítmány érkezésekor azon aggódott, hogy a férje is köztük lesz. Szerencsére nem így történt, sőt rövidesen levelet kapott a férjétől, aki a tavaszi hadjárat diadalairól számolt be neki. Május 6-án a tábornok a kézipénztárából 500 forintot küldött számára.⁴⁴

Az újabb személyes találkozóra csak 1849. május 21., Buda bevétele után került sor. A sikeres ostromot követően Görgei az öccsét, Istvánt küldte Parádra a feleségéhez. Az asszonyt azt követően Mjk József őrnagy és a két fogoly osztrák tiszt kíséretében utazott Pestre, ahol előbb a Magyar Király szállodában, majd Festetich György gróf hívására az ő palotájában szállt meg. Május utolsó napjaiban valósággal fürdőzött férje dicsőségében, akit, bárhová ment, mindenütt éljenző tömeg fogadott. Maga a tábornok folyamatosan kérte és intette nejét, hogy minden körülmények között viselkedjen és öltözködjön a legnagyobb egyszerűséggel. Görgeinének ez nem esett nehezére, hiszen, mint írja, ez a viselkedés felelt meg ízlésének és természetének. Emlékirataiban nem ír arról, hogy követte volna férjét május 30-án, amikor az Debrecenbe utazott, s a Görgei ottani tartózkodásáról és visszaútjáról szóló források sem említik ezt. Ugyanakkor Görgei kézipénztárában szerepel egy a tábornoknének utalványozott 100 forintos tétel május 30-án.⁴⁵

Június 5-én tanúja volt Kossuth pesti bevonulásának – a diadalmenetet szállása ablakából nézte végig. Miután Görgei hol a fővárosban, hol az újonnan felállított Központi Hadművelési Irodánál, előbb Esztergomban, majd Tatán, hol a hadseregnél tartózkodott, a felesége is elhagyta a fővárost. Előbb Tatára, majd onnan Esztergomba utazott, ahol a primási palotában szállt meg. Június 29-én vagy 30-án itt kapta férje levelét a június 28-i győri csatavesztésről:

Tata, 1849. június 29.

Kedves Telka!

A múlt esztendei tánc most előlről kezdődik újra. Ilyen körülmények között nem maradhat sz tovább a közelemben, már csak azért sem, mert ha a közelemben és a védelmemre

⁴³ Görgei – Görgey Guidó, Klagenfurt, 1849. szeptember 26. MTAKIK Kt. Tört. 4°. 219/48. Kivonatol magyar fordításban közli Görgey István: *Görgey Arthur a száműzetésben 1849–1867*. Budapest, 1918. 20–23.

⁴⁴ Hermann Róbert: *A tábornok úr kézipénztára*. Aetas, 12. évf. (1997) 1. sz. 114.

⁴⁵ Hermann: *A tábornok úr kézipénztára*, 117.

szorultnak tudlak, ez jelentősen csorbítja kedélyem nyugalmit, és megfoszt attól az akarszilárdságtól, amelyre pedig annyira szükségem van.

Ami felesleges pénzem most hamarjában volt, azt elküldtem Neked Zuberrel.

Azzal a kéréssel, sőt, hogy úgy mondjam: kívánsággal járulok eléd, menj a derék Bakody-családhoz és bízd magad az ő oltalmukba. Vigasztaljátok, buzdítsátok és erősítsétek egymást kölcsönösen. Ameddig csak módomban lesz, anyagiakban a segítségedre leszek.

Azt hiszem, az lesz a legjobb, ha Bakodyékkal a Tisza túlsó oldalára, például Tiszaroffra vonultok el, és ott várjátok be, bízó lélekkel, az események végső kimenetelét.

A magam részéről erősen bízom benne, hogy majd még viszontlátjuk egymást: – ámha mégis másképpen lenne megírva a sors titkos könyvében, akkor kérlek, őrizd meg jó szíveddel emlékezetét a te hűséges, és őszintén szerető barátodnak,

Artúrnak

Köszöntöm Kornélt és Mjk-t!⁴⁶ – választaniuk kell! – Az idők oly bolondok, hogy senkinek sem hagynak sok választást. Senkire se számítok, egyedül magamra és távol vagyok tőle, hogy bárkire is haragudjak, amiért most kihúzza magát a hínárból. Most már magam is kezdem belátni, némileg későn, hogy a becsületesek közülünk a taposómalom ökrénél becsvágyóbb fanatikuskok voltak. A népet pedig nem fogjuk felszabadítani, ha csak a nép maga nem szabadítja fel magát.

G. A⁴⁷

Görgeiné végül csak Pestig ment, ahol július 3-án értesült az előző napi komáromi csatáról, s arról, hogy férje súlyos fejsébet kapott egy lovassági összecsapásban.⁴⁸ A Komáromból a fővárosba érkező orvosok igyekeztek megnyugtatni a tábornoknét, nem sok sikerrel. Július 5–10. között valamikor levelet kapott Görgeitől, aki beszámolt benne állapotáról, hozzátéve, hogy keressen magának minél távolabbi menedéket, s talán legjobb lenne, ha visszatérne Franciaországba a rokonaihoz:

Kedves jó Telkám,

Elküldted poggyászatot és szívesen köszönöm is jóakarodat, de magát a cselekvésedet sajnos nem köszönhetem, mert a poggyász inkább csak feszélyez, anélkül, hogy bárminő könnyebbségemre is szolgálna. De sebjaj: ami megtörtént, az megtörtént. Hagyjuk ezt most.

Ami az egészségemet illeti, csak apránként, igen apránként javul, de még távolról sem vagyok egészen rendben. A sebem még mindig nyitva van, és jó időbe telik, amíg beheged, mert a csont lassan forrad. Most két nap óta megint nyeregbe tudok szállni, ámde még az olyan megerőltetések is, amelyek azelőtt gyermekjáték számába mentek előttem, most valósággal beteggé tesznek. Idáig elhallgattam ezt előtted, de hát az úgysem segít. Ellenkezőleg, jobb az igazságot a maga egészében megtudnod. A sebem nem gyógyíthatatlan, sőt, napról-napra jobbra fordul, csak éppen, hogy lassan, igen lassan heged.

Miattad is aggódom, és sokkal nyugtalanabb vagyok, mint hogy ha Pesten tudnálak. Legszívesebben azt venném, ha Franciaországban lennél a hozzátartozóidnál. Balsorsom

⁴⁶ Tudniillik Görgey Kornél alezredest, Görgei unokatestvérét és Mjk József századost.

⁴⁷ MNL OL Görgey-lt. b/13/b. fasc. Görgei Artúr levelei. Kivonatos fordítását közli *Az Est*, 1911. febr. 22. 9.

⁴⁸ A részletekre lásd: Hermann Róbert: *Merénylet a fővezér ellen? Görgei sebesülése*. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. sz. 88–100.

valószínűleg sokára, talán örökre is eltép kettőnket egymástól. Ameddig a mostani állásomat töltöm be, addig neked nem szabad a közelemben lenned, mert a szomorú sorsodon, bús végzeteden való folytonos tépelődés csüggesztően hat bátorságomra, amelyre pedig annál nagyobb szükségem van, mert hiszen másokba is nekem kell bátorságot öntenem. A legjobb az volna, ha magad keresnél magadnak egy biztos menedéket és aztán titokban közölnéd velem tartózkodásod helyét. Ha életben maradok, és szabad leszek, majd én felkereslek és eljövök érted.

George elhossa neked augusztusi fizetésem felét, még pedig papiros pénzben. Ötszáz forintot fog átadni neked. Csengő ércpénzem nincs...

Holtig hű férjed és barátod⁴⁹

Görgeiné ezt követően a hadügyminisztérium elnöki osztályfőnökének, Molnár Ferdinánd ezredesnek és másoknak a rábeszélésére a kormány új kijelölt székhelyére, Szegedre utazott, Molnár családjával együtt. Előbb Ludvig Jánosnál, Görgei volt kormánybiztosánál, majd a Wodianer-családnál lakott. Szegeden tanúja volt az ottani löpörgyár felrobbanásának július 28-án. Találkozott Láhner György tábornok feleségével, s vele együtt hagyta el a várost július 30-án vagy 31-én.

Aradra utaztak tovább, ahol Görgeiné Láhneréknél szállt meg. Augusztus első napjaiban, valószínűleg 4-én felkereste a várban a betegen fekvő Damjanich János tábornokot, aki igen szívélyesen fogadta őt. Ott maradt ebédre, a társaságban ott volt Aulich Lajos tábornok, a hadügyminiszter is.

Az ebédet követően Damjanichnál hirtelen megjelent Kossuth Lajos. Görgeiné itt találkozott először személyesen a kormányzóval, aki igen jó benyomást tett reá. Emlékirata szerint Kossuth azonnal a katonai kilátásokról kezdett el beszélni, s a kormányzó optimizmusa már-már rá is átragadt, amikor hirtelen futár érkezett Görgeitől a Nagysándor József tábornok hadtestének augusztus 2-i debreceni vereségéről szóló hírrel.

Augusztus 5-én vagy 6-án Üchtritz Emil alezredes és a még 1849. február közepén lemondott Piller János ezredes kíséretében elhagyta Aradot, hogy Görgei észak felől közeledő hadseregéhez siessen.⁵⁰ Hosszan tévelyegtek az utakon, késő este értek Simándra, majd másnap Nagyszalontára. Itt találkozott hosszú idő óta először Görgeivel. A találkozás megdöbbentő volt: „Artúr kilépett a házból, és én láttam, hogy néhány hét alatt ilyen borzasztóan megváltozott a sebe miatt. Júniusban virágzó, fiatal, erős embert hagytam el, és Szalontán sápadt, gondtól és testi fájdalomtól megviselt embert találtam. Sápadt, szinte vértelen arcát egy kék-fehér stráfos selyemkendő ráncai keretezték be – amelyet azért viselt, hogy

⁴⁹ Az eredetije nem ismert. Magyar fordításban közli *Az Est*, 1911. febr. 22. 9.

⁵⁰ Üchtritz emlékiratában nem ír erről. [Üchtritz, Emil:] *Görgey und die Capitulation bei Világos. Von einem Officier des Generalstabes der ungarischen Armee.* Leipzig, 1850. Beniczky Lajos emlékirata alapján azonban valószínűsíthető, hogy így történt, mert szerinte Görgeiné és Üchtritz egy időben érkeztek Görgei főhadiszállására. Igaz, ő Gyapjúra teszi a találkozót. Steier Lajos: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról.* Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Emlékiratok. Budapest, 1924. 339. Görgey István is említi, hogy Piller kísérte Görgeinét Nagyszalontára. Görgey István: *1848 és 1849-ből.* 3. köt. Budapest, 1888. 669. Ugyanakkor szerinte Üchtritz csak a temesvári csatát követően, közvetlenül a fegyverletétel előtt csatlakozott Görgeihez. Uo. 586.; Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 209. 1863-ban Üchtritz meghívta Görgeinét és gyermekeit vakációra. Uo. 287.

sebesült fejét a portól megvédje – és a kendő szélei balról meg jobbról a vállaira hullottak. Csak a beesett kék szemek világítottak átfutó erővel a nézőre” – írja emlékiratában.⁵¹

Találkozásuk rövid volt, mert Görgei az ebédet követően utasította Danielisz János ezredest, a tábori főintendánst, hogy kísérje a feleségét Nagyváradra a Hankovich-családhoz. (Hankovich György képviselő, honvédőrnagy maga is Görgei leghívebb emberei közé tartozott.⁵²)

Az oroszok nagyváradi bevonulását követően a család Görgeinét egy közeli majorságba menekítette. Augusztus 16-án itt értesült a fegyverletételről. Valószínűleg még aznap beutazott Nagyváradra, s itt találkozott újra a férjével.

Az elkövetkező napok kétségek és remények közepette teltek mindaddig, amíg meg nem jött a hír, hogy a cár kegyelmet adott Görgeinek, és a fiát, Sándor trónörökös herceget küldte I. Ferenc József császárhoz ennek kieszközlésére – ennek megtagadása esetén pedig Oroszországba viteti Görgeit. Rövidesen aztán megjött Haynau cs. kir fővezér levele a császári kegyelemről, illetve az a rendelete, hogy Görgeinek és családjának Andrássy Norbert cs. kir őrnagy kíséretében száműzetése kijelölt helyszínére, a karintiai Klagenfurtba kell utaznia.⁵³

„Egy meteor-szerűen ragyogó és meteor-szerűen lebukott kurta dicsőség után így kötöttünk, mint hazátlan idegenek egy idegen és ismeretlen országba, idegen és ismeretlen emberek közé” – írja emlékiratában Görgeiné.⁵⁴

Az internálás évei 1849–1867

Útjuk Tokajon, Miskolcon és Kassán át vezetett, majd Eperjesen, Lócsén Szepesbélán áthaladva betértek Toporcra, onnan pedig Galícia felé vették útjukat. Az első éjszakát Bochniában töltötték, szeptember 6-án haladtak át Krakkón, ahonnan a Bielitzen (Bielsko) és Oderbergen (Bohumín/Bogumin) át utaztak tovább Ostrauig (Ostrava), ahonnan vasúton mentek tovább Bécsbe. Innen szintén vasúton utaztak tovább Bécsújhelyen és Grazon át Marburg (Maribor), ahol újra kocsira szálltak, s így érkeztek meg a karintiai Klagenfurtba.

Klagenfurtban a posztógyáros Moro-családdal jutottak közeli kapcsolatba, s a Moro-házaspár könnyítette meg beilleszkedésüket az ottani társadalomba. A kezdet kezdetén Görgeiné – az elmúlt hetek izgalmai miatt, illetve a márciusi vetélés utóhatásaként is – sokat betegeskedett. Eleinte abban sem voltak biztosak, hogy Klagenfurt az utolsó állomásuk.⁵⁵ Miután az internálás nem járt együtt állami ellátással, részben a Paszkevicz herceg, tábornagy által Görgeinek adott 500 félimperial aranyból álló „kölcsonból”, részben Adél korábbi megtakarításából éltek.⁵⁶ Október első napjaiban értesültek az aradi kivégzésekről, ami Görgeit teljesen összetörte. Ehhez járult az aggodalom a testvérek, a bebörtönzött Ármin és a besorozott István sorsa miatt. Az állandó aggodalmak közepette Adèle igyeke-

⁵¹ *Az Est*, 1911. febr. 25. 7.

⁵² 1849. aug. 1-jén Hankovics tájékoztatta például Görgeit az országgyűlés zárt ülésén lezajlott fővezéri vitáról. Levelét közli V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. 4. köt. Budapest, 1965. 270–271.

⁵³ Közli Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. S. a. r. Katona Tamás. Pro Memoria. Budapest, 1988. 2. köt. 435.

⁵⁴ *Az Est*, 1911. márc. 2. 9.

⁵⁵ Görgei – Görgey Guidó, Klagenfurt, 1849. szeptember 26. MTAKIK Kt. Tört. 4°. 219/48. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 20–23.

⁵⁶ Görgei – Görgey Guidó, Klagenfurt, 1849. november 3–4. MTAKIK Kt. Tört. 4°. 219/49a-b. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 23–27.

zett biztatni a tábornokot, s tartani benne a reményt a dolgok jobbra fordulhatásával kapcsolatban.⁵⁷

Maga a tábornok is nagy gyöngédséggel vette körül a feleségét, naponta kétszer sétálni vitte, s Adèle élvezte a rájuk szakadt, noha kényszerű illitt. Ahogy Görgey István írja: „Egy ott tartózkodásom alatt váratlanul történt kellemetlen esemény alkalmából, mely száz más asszonyt hasonló állapotban felizgatott volna, ángyom előttem nyugodt mosollyal ajkán azt a szót ejtette: »Én oly boldognak érzem magamat, hogy az ilyesmi nem képes kedélyemet megzavarni!«”⁵⁸

1849 novemberében Adèle ismét teherbe esett, s 1850. augusztus 1-jén megszületett a lányuk, Berta. A terhesség alatt a tábornok aggódó törődéssel vette körül az asszonyt. 1849 karácsonyát kettesben akarták tölteni, azonban a Moro-házaspár egy karácsonyával lepte meg őket, s klagenfurti ismerőseiktől is különböző ajándékokat kaptak.⁵⁹

1854 nyarától többször is a Klagenfurt környéki (mára már a várossal összeépült) Viktring faluban töltötték a nyarat Adèle és Berta egészségének helyreállítása érdekében. Ekkorra a család már csaknem minden tartalékát felélte, a tábornok álláskeresései pedig – nem utolsósorban a rendőri hatóságok gyengéd beavatkozásai következtében – nem jártak sikerrel. Adèle június 24-én tudatta Görgey Istvánnal – egyelőre némileg rejtélyes módon –, hogy kénytelenek lesznek más megoldás után nézni. „Meg ne ijedjete; mindenesetre Gida után ti lesztek az elsők, kik megtudtok mindent. Abban is bízzatok szilárdul, hogy ő mindig Görgey Arthur fog maradni, bármi legyen is, amire elhatározza magát. Az én rám és Bertára való tekintet nem lesz soha ok arra, hogy ő a maga méltóságát áldozza fel a nyomasztó szükségnek! Ezért jótállok nektek. L'honneur avant tout!”⁶⁰ Augusztus 10-én már arról értesítette Istvánt, hogy a tábornok – Guidó bátyja tanácsára – Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagyhoz, a Legfelsőbb Rendőri Hatóság vezetőjéhez fordult, s kérte, hogy miután anyagi forrásai kifogytak, állást pedig nem kap, az állam gondoskodjon az ő és családja eltartásáról.⁶¹

Adèle rövidesen ismét teherbe esett, s 1855. május 19-én megszületett második gyermekük, Kornél. A szülés nehéz volt, ahogy Görgei kissé keresett kedélyességgel írta: „...a fickó anyjának életére tört, mikor a szűkebből a tágabb gyermekszobába lépett. Még a veszély el nem múlt; de már reméljük.”⁶²

1856 őszén Adèle és a két gyermek a Klagenfurtban bátyját meglátogató István kíséretében a Szepességre, Busócra utaztak Görgei nagynénjéhez, Mari nénihez.⁶³ 1856–1857 telét itt töltötték, majd június végén Galícián és Csehországon át tértek vissza Viktringbe.⁶⁴ 1857 tavaszán meghalt Adèle Lausanne-ban élő gyermektelen nagybátyja, Girond. Az így kapott

⁵⁷ Görgei – Görgey István, Klagenfurt, 1850. február 24. MTAKIK Kt. Tört. 4°. 219/162. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 35–36.

⁵⁸ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 65.

⁵⁹ Görgei – Görgey Guidó, Klagenfurt, 1850. január 9. MTAKIK Kt. Tört. 4°. 219/51. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 31–34.

⁶⁰ Görgei Artúrné – Görgey István, Viktring, 1854. július 27. Kivonatos fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 121.

⁶¹ Görgei Artúrné – Görgey István, Viktring, 1854. augusztus 10. Kivonatos fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 125–126.

⁶² Görgei – Görgey István, Klagenfurt, 1855. május 22. Kivonatos fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 131.

⁶³ Görgei – Görgey István, Viktring, 1856. október 10. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 146–147.

⁶⁴ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 147.

örökségből, illetve István ennek rovására adott kölcsönéből vették meg Viktringben azt a parasztházat, ahol az előző években többször nyaraltak.⁶⁵ (Ezt követően itt is éltek 1867-ig.) A tábornok a család távollétében készült el a szükséges átalakításokkal. Június 28-án tért haza a családja, Berta a nyakába borult, Kornél azonban nem ismerte meg őt, hanem bácsinak szólította. Adèle beszámolója szerint „Mindenesetre mindenért kárpótolta őt az meglepetés, mit neki Berta az első magyar megszólítással készített. Szava elállt, mikor a kis lány elkezdett neki folyékonyan csevegni; – egészen magánkívül volt a boldogságtól. – Sohsem hittem volna, hogy ennyire meg tudja neki örülni. Most aztán mind a két gyermekkel ő csak magyarul beszél.”⁶⁶

Az új otthon remekül bevált, már csak azért is, mert végre önállóan is megtermelhették a szükséges élelmiszer nagy részét. Emellett, a tábornok szavai szerint, „Etelnek fölényes szellemi befolyása alatt” az anyagi helyzetük is stabilizálódott.⁶⁷ A gyerekek magyar nyelvtanulását szolgálta az is, hogy Magyarországról fogadtak Berta mellé „nevelőnőt” egy Kenyő Mari nevű talpraesett parasztlány személyében. A lányról azonban rövidesen kiderült, hogy tüdőbeteg, emellett rokonok nélküli árva, így aztán a nevelőnői tevékenységből nem lett semmi, viszont könyörületből befogadták és gyógyíttatták őt. Berta tanítását így maga Adèle végezte, délelőtt és délután három, illetve négy órában.⁶⁸

1859-ben a tábornok és felesége megegyeztek abban, nem akarják, hogy Berta „karanlán”, azaz német legyen, s vagy magyar, vagy francia iskolába adják. Ahogy a tábornok öccsének írta: „Én – dicsekedés nélkül legyen mondva – jó és bal szerencsében egyaránt megbízhatónak bizonyultam; Etelka pedig oly időben, mikor csaknem valamennyi choripheusaink nejei az egyensúlyt elvesztették, becsületesemre vált. Komolyan fürkésztük mind a ketten: hol tettünk hát szert voltaképen azon tehetségre, melynél fogva az élet sikamlós jégpályáján fel nem bukik az ember, az élet sarában pedig benn nem reked? Etelkát e nyomozása a pensionatusra [ti. a bentlakásos intézetre] vezette vissza: engem a magam kutatása a tullni oskolára. Ami tehát jó volt nekünk: az, úgy okoskodunk, gyermekeinknek is jó lesz. Innen elhatározásunk, Berthát legalább két soros esztendőre valamely pensionatusba beadni.” Kérte tehát Istvánt, nézzen körül Pesten egy megbízható intézmény után, illetve szerezzen egy magyar cseléd lányt.⁶⁹

1859-1860-ban Adèle sokat betegeskedett, az orvosok pedig levegőváltozást tanácsoltak neki, így Görgey István és felesége, Mokry Emma társaságában a Szepességbe utazott Berta-val együtt, ahonnan felépülve tért vissza Viktringbe augusztusban.⁷⁰

A tábornok mindent megtett a gyermekek magyar nyelvű nevelése érdekében, de egyre határozottabbá vált benne a meggyőződés, hogy csak otthon nevelhet belőlük magyar érzelmű honpolgárt.⁷¹

⁶⁵ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 147., 157-158.

⁶⁶ Görgei Artúrné – Görgey István, Viktring, 1857. június 28. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 147-148.

⁶⁷ Görgei Artúrné – Görgey István, Viktring, 1859. október 12. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 157.

⁶⁸ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 152.

⁶⁹ Görgei Artúrné – Görgey István, Viktring, 1859. november. Kivonatos magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 155-156.

⁷⁰ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 160., 171-172.

⁷¹ Görgei – Görgey István, Viktring, 1860. november 26. – december 8. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 174-177.

Miután az internálás csak Görgei személyére vonatkozott, feleségére és gyermekeire nem, Adèle 1862 márciusában a tizenkét éves Bertával Párizsba utazott, hogy meglátogassa rokonait, két nővérét és azok férjeit. Az indulás előtt megkérdezte férjét, hogy ha rokonai, köztük a III. Napóleon bizalmasának számító Eduard Boinvillers érdeklődne tőle a férje politikai nézeteiről, mit feleljen. Görgei március 18-án egy emlékiratot írt, amelyben azt fejtegette, hogy a francia császárság létérdeke Ausztria hatalmának biztosítása, ez pedig csak a magyar alkotmányosság helyreállítása révén képzelhető el.⁷² Adèle ezt magával vitte azzal, hogy nyugodtan adja tovább Boinvillers-nek, ő pedig akár a császárral is közölheti a benne foglaltakat.

Adèle és Berta március 27-én érkezett meg Párizsba, ahol találkozott két nénjével, Emma Mathilde Tardieux-vel, illetve Louise Boinvillers-rel. Megérkezéséről rögtön tudósította férjét, aki április 2-án szép levélben köszönte meg sógornőjének, Emma Mathilde Tardieux-nek a szíves fogadtatást. E levélben igen szeretetteli hangon írt feleségéről: „Adèle a szerencse napjaiban sohasem élt vissza állásommal, a nyomor napjaiban el nem hagyott. A kötelékek, melyek engem e nemes lélekhez csatolnak, nemcsak a szeretet és házaseset kötelékei, hanem több ennél, a nagyrabecsülés, a hálaérzetéi. – Ha egykor kortársaimnak unokái kénytelenek lesznek hazafias erényeimet beismerni és emlékezetemet tiszteletben tartani: akkor a polgárkorona emlékem felett sokkal tisztább fényben fog ragyogni, mint sok más azon férfié fölött, kik méltóbbak a dicsőségre nálam. És akkor az e fényének tisztaságát egy nemeslelkű nő befolyásának nyilvános életemre – fogja köszönhetni.”⁷³ Röviddel ezt követően Adèle levélben juttatta el Görgeihez Edouard Boinvillers kérdéseit a magyarországi belpolitikai viszonyokat illetően, amelyekre Görgei április 14-én válaszolt.⁷⁴

Adèle és testvérei kirándulást tettek Le Havre-ba, majd visszatértek Párizsba, ahonnan Adèle valamikor június első felében indult haza Bertával Svájcban át Ausztriába. Június 15-én Lausanne-ban voltak, s 22-én érkeztek vissza Viktringbe.⁷⁵

1862. augusztus folyamán a cs. kir. hatóságok Klagenfurtba internálták Berzenczey László volt 1848–1849-es képviselőt, székelyföldi kormánybiztost. Berzenczey korábban Kossuth legszorosabb hívei közé tartozott, s nyilvánvalóan azzal a szándékkal kereste fel Görgeit, hogy szemébe néz „az árulónak”. Görgei számára az ezt követő rendszeres találkozások azért voltak tanulságosak, mert Berzenczeytől értesült az emigráció körében róla terjedő vádakról és szóbeszédekről.

Beszámolója szerint, amikor Adèle a vádak ellen védeni akarván őt, azt kérdezte, „hogyan aki közelebbről ismer, lehet-e annak kételkedni hazám, nemzetem iránti jóindulatomban? nem köteles-e ő (Berzenczey) megadni nekem azon igazságot, hogy akaratom, szándékom tiszta volt mindig?! – »Megadjuk! de a politikai fórum előtt nem a szándékot nézzük, csak az eredményt!« – szölte B. – ez egyszer nyilván az emigráció képében!”⁷⁶

1863-ban Görgei elhatározta, hogy feleségét és leányát Magyarországra küldi, s Bertát beiratják egy hazai leánynevelő intézetbe, illetve hogy Berta Pesten fog konfirmálni is Szé-

⁷² A franciául írott memorandumot magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 239–243.

⁷³ Görgei – Emma Mathilde Tardieux, Viktring, 1862. április 2. Magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 247–249.

⁷⁴ Magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 249–253.

⁷⁵ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 245.

⁷⁶ Görgei – Görgey István, Viktring, 1862. szeptember 18. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/37. Kivonatban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 256–258.

kács József szuperintendensnél.⁷⁷ Abban egyelőre még bizonytalan volt, hogy Pestre vagy valamelyik vidéki lánynevelő intézetbe küldjék-e a leányt. Görgei abban is reménykedett, hogy Pestre érkező családját az ottani társaság nem ellenszenvvel, hanem részvétellel fogja fogadni. Úgy döntöttek, hogy a kilátások tisztázása érdekében először egyedül Adèle utazik Pestre.⁷⁸

„E tervnek gyöngéje oldala – írta a tábornok Görgey Istvánnak –, hogy kivitelével egy asszony van megbízva teljhatalommal; erős oldala: hogy ezen asszony nem más, mint Etel, kinek életrevalóságában, mind szemességében, mind becsületérző szívének bátorságában föltétlenül bízni jogom, kötelességem egyaránt. Innen az következik, hogy legyünk segítségére jó tanácsunkkal mindenben, amiben tapasztalásainkból kiindulva, ilyenrel szolgálhatunk. De csak akkor tegyük ezt, mikor ő kéri, – ne előbb. Ha előbb tesszük: szörnyű zavarba ejtjük szegényt, mert finom kíméletteljes érzésénél fogva rendkívüli megerőltetésébe kerül neki a visszautasítás vagy figyelembe-nem-vétel. – Továbbá következik innen, hogy akár-miféle új ösmeretségkötésre se közvetlenül, se közvetve soha ne kényszerítsük. Engedjünk neki abban is teljes szabadságot. Ő eddig a leghelyesebb, egyúttal a legszerencsésebb tapintattal járt el benne mindig.”⁷⁹

Görgei azt is elhatározta, hogy fiát is hazaküldi, és ott járattja nyilvános iskolába.⁸⁰ Nem számolt azzal, hogy az apa iránti ellenszenv egy zárt fiúközösségben milyen tragikus következményekkel járhat.⁸¹ 1866 januárjában már arról írt Istvánnak, hogy a fiút Rimaszombatba küldi iskolába.⁸²

1863 januárjában a francia rokonok megígérték Adèle előző évi látogatásának viszonzását tavasszal vagy nyáron.⁸³ A Tardieux-család 1863 augusztus–szeptemberében látogatta meg Görgeieket, s együtt ünnepelték Adèle születésnapját, amire Tardieux kapitány egy Bérranger stílusában írott költeménnyel lepte meg sógornójét.⁸⁴ Ugyanakkor a vendéglátás költségei komolyan megviselték Görgeiek háztartását.⁸⁵

1863. november 4-én Adèle, Berta és Kornél Magyarországra indult. Miután az otthoni lakásbérlet költségei jelentősen meghaladták Görgeiek anyagi lehetőségeit, István segítette ki kölcsönrel őket.⁸⁶ A hazai fogadtatás – néhány kivételtől eltekintve – meglehetősen fa-

⁷⁷ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. február 22. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 276–277.

⁷⁸ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. április 15. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 278–279.

⁷⁹ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. április 19. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 280–281.

⁸⁰ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. május 23. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 281–284.

⁸¹ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 285.

⁸² Görgei – Görgey István, Viktring, 1866. január 16–24. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 319–321.

⁸³ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. január 29. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 262–263.

⁸⁴ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. szeptember 14. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 285.

⁸⁵ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. november 4. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 286–290.

⁸⁶ Uo.

gyos volt.⁸⁷ Ilyen kivétel volt Bohus Jánosné Szőgyény Antónia, valamint Fröhlich Frigyes pesti nagykereskedő, Görgey István atyai barátja. Fröhlich mutatta be egy teázás alkalmával Deák Ferencnek Görgei feleségét és gyermekeit. Noha Deák nemigen látogatta az ilyen rendezvényeket, ezúttal engedett Fröhlich kérésének. Adèle egy későbbi levele szerint a találkozás meggyőzte őt arról, hogy Deák jóindulattal viseltetik Görgei iránt, „tiszteletet érez balsorsának nagysága iránt s az ő egykori cselekvése indító okainak tisztasága felől tisztában van magával”.⁸⁸

1864 márciusában megtörtént Berta konfirmációja.⁸⁹ A hazai körülményekről érkező hírek miatt Görgei felvetette Adèle-nak, nem lenne-e jobb, ha mégis visszatérnének Karintiába, de Adèle úgy vélte, ezáltal egész magyarországi távollétük felesleges lett volna.⁹⁰

1865 májusában Görgei örömmel írta Istvánnak, „Kedvenc eszménknek, miszerint Bertából magyar hölgy, Kornélból magyar fiú váljék, valóságára meg van vetve az alap. Etel tanúsága szerint tiszta magyar érzelmű mind a két gyermek; Jeskó [Lajos, Kornél nevelője] pedig erősen állítja, hogy magyar szájuak is.” Úgy vélte, hogy tekintettel a hazai ellenséges légkörre, felesége sem fogja bánni, ha mielőbb visszatérnek Karintiába, ahol aztán Kornélt Klagenfurtban járatnák iskolába, s koszt-kvartélyra egy ottani családnál helyeznék el, s így „szüleinek közelében hozzászokván lassacskán egy kis észszerű önállóságához, megérik a konfirmálás alá, mely, török-szakad – a hazában szeretném, hogy végbe menjen”⁹¹ A tábornok megírta a tervet Adèle-nak, s az postafordultával válaszolt. „...csak annyit mondhatok, hogy soha életemben (még Hodrics alatt sem)⁹² vallottam oly borzasztó szép kudarcot, mint az imént amaz indítványommal” – írta a tábornok Istvánnak; Adèle ugyanis elutasította a javaslatot.⁹³

Augusztusban Adèle és a gyerekek nyolc napot töltöttek Szepesgörgőn, a család ősi birtokán. Augusztus 29-én Adèle Késmárkról értesítette férjét arról, hogy a Szepességen kimondottan szívélyesen fogadták, még Szinnyi Merse Emma, a kivégzett Dessewffy Arisztid honvéd vezérőrnagy özvegye, Máriássy János honvéd ezredes felesége is kereste a társaságukat.⁹⁴

Adèle 1865. december 7-én, miután már vagy két éve gyermekeivel együtt távol élt férjétől, korábbi találkozásukra utalva – Görgei tudta nélkül – levélben fordult Deákhhoz. Ebben elmondta, hogy Görgei 1848–1849-es politikája – Görgei véleménye szerint – Deák mostani politikájával „lényegében azonos”, s Görgei az 1861. évi feliratokat olvasva „a maga

⁸⁷ Görgei – Görgey István, Viktring, 1863. december 18. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 290–292.

⁸⁸ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 294. A találkozásra utal Görgeiné 1865. december 7-i levele Deákhhoz. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/111. Magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 310–312. (A kézirat Görgey István másolata, s megfogalmazása alapján feltételezhető, hogy az ő fogalmazványa is.)

⁸⁹ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 298–300.

⁹⁰ Görgei – Görgey István, Viktring, 1864. szeptember 8. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 302–303.

⁹¹ Görgei – Görgey István, Viktring, 1865. május 31. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 306.

⁹² 1849. január 22-én Hodrusbányánál, ahol az általa vezetett különítmény csúfosan megszaladt, s majdnem maga Görgei is fogságba esett.

⁹³ Görgei – Görgey István, Viktring, 1865. június 12. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 307.

⁹⁴ Görgei Artúrné – Görgei, Késmárk, 1865. augusztus 29. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 308.

1849-ki januári váci proklamációját igazolva látta”. Deák sem kételkedhetett abban, hogy Görgei neki a legbuzgóbb harcostársa, „jöllehet ő ma mást nem tehet, mint az ég áldását kérni le Önre és munkájára”. Görgeiné ezek után megkérdezte Deákot, nem véli-e úgy, hogy egy olyan személyt, mint Görgei, aki „Istennek jóvoltából nem közönséges tehetségekkel megáldva, s oly szép és elpusztíthatatlan lelkesedéssel szívében – a legkülönbözőbb helyzetekben, az ország javáért és becsületeért minden pillanatban nemcsak életét (mert azt mások is megtették), hanem jó hírnevét [...] hidegvérrel feláldozni kész és képes volt – nem vélné-e Ön, hogy ez a férfiú a béke mezején is a közös jó ügynek még hasznos szolgálatokat tehetne? hogy egy ilyen munkaerőt meg kellene tartani, megmenteni az országnak, még mielőtt a gyermekei meg nem érdemelt kemény sorsa feletti bánat még az ilyen acél-erőt is fölemésztí? Nem vélné-e Ön jó és bölcs dolognak, azt a férfiút [...] a történelemnek, a még meg nem írtak, a még csak megírandó igaznak és igazságosnak nem édni át úgy, mint elretentő példáját a nemzeti hálátlanságnak, s a lelkesült önfeláldozás meddőségének?” Görgeiné úgy vélte, a férjével szembeni előítéletet a félrevezetett tömeg „önnön kezdeményéből, elfogulatlan utánajárásából, vagy az igazság és igazságosság ösztönéből nem fogja megváltoztatni”, csakis akkor, ha azon hazafiak tennének mellette nyilvánosan tanúságot, „akik oly szerencsések az ország osztatlan bizodalma és elismerését bírni”. Tudja ő, folytatta, hogy Deáknak most más a feladata, s e feladat mögött egyetlen ember személyes ügyének háttérbe kell szorulnia. Meg is akarja óvni Deákot az ő balsorsuk „mérgező lehelle-tétől”. Csupán azt kéri, hogy „ha egykor az Ön feladata a fő dologban a szerencsés megoldásra megérett: akkor az Ön harcostársának nyilvános becsülete, gyermekeinek ez egyedüli öröksége érdekében is tegye meg, amit Önnek nagy szíve sugall”.⁹⁵

1866. január 15-én a pesti jogászbárra az ifjúság Adèle-t és Bertát is meghívta. A rendezvényre id. Bethlen Ferenc gróf vezette be a lányt.⁹⁶ (Görgey István útján Nyáry Pál is felajánlotta ezt, de Görgei – Nyáry politikai reputációjának védelme érdekében – visszautasította az ajánlatot.⁹⁷) A báli szereplés „teljes sikerrel” végződött: Bertát rengetegen kérték fel táncolni, s mind Adèle-lal, mind vele mindenki nagyon kedvesen viselkedett. Az elkövetkező napokban különböző látogatásokat tettek, majd január 21-én visszautaztak Viktringbe, ahová 22-én érkeztek meg.⁹⁸ Görgei a Bertától és Adèle-től hallottak alapján őszinte és túlradó örömmel mondott köszönetet Istvánnak, s az ő közvetítésével Bohusának, Markusovszky Lajosnak és Bethlen Ferencnek.⁹⁹

1866. április 12-én Görgei arról számolt be öccsének, hogy júniusban Adèle a két gyermekkel ismét Pestre utazik, majd Kornél vizsgáinak letételét követően Rimaszombatra, ahol a református gimnázium igazgatójával, Terray Károllyal megbeszéli Kornél ottani taníttatását. Azután a Szepességre mennek, Adèle pedig eldönti, hogy mi a kedvezőbb számá-ra és Berta számára: Késmárkra vagy Rimaszombatra költözni.¹⁰⁰ István a válaszában nem helyeselte azt, hogy Görgei ismét Magyarországra küldi a családját, s ezáltal megfosztja

⁹⁵ Görgei Artúrné – Deák Ferenc, Pest, 1865. dec. 7. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/111. Magyar fordításban közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 310–312.

⁹⁶ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 316., 319.

⁹⁷ Görgei – Görgey István, Viktring, 1866. január 8. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 317–318.

⁹⁸ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 321–322.

⁹⁹ Görgei – Görgey István, Viktring, 1866. január 24. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 323.

¹⁰⁰ Görgei – Görgey István, Viktring, 1866. április 12. Kivonatolva közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 323–324.

Bertát az apai nevelés hatásától; egyben felhívta a figyelmét arra, hogy Adèle-től is túlzott áldozatokat jelenthet mindez, hiszen nem mindenütt fogadják kedvesen a családot.¹⁰¹ Görgei igen hosszú levélben erősítette meg elhatározását, hangsúlyozva, hogy az nemcsak az övé, de Adèle-é is.¹⁰²

A tervezett utazás azonban némi halasztást szenvedett, mert Kornél júliusban súlyosan megbetegedett (valószínűleg tüdőgyulladásra volt), s Berta is gyengélkedett.¹⁰³ Végül Adèle október 24-én utazott haza Magyarországra, majd Görgey István társaságában Rimaszombatba, ahol Kornélt beadták a gimnáziumba. Adèle és Berta ezután Késmárkra mentek tovább az ottani Görgey-rokonokhoz.¹⁰⁴

December elején Adèle levélben tájékoztatta a tábornokot, hogy karácsonyra Rimaszombatba mennek Kornélhoz, majd onnan Pestre Istvánékhöz.¹⁰⁵ A pesti utazás azonban az országban mutatkozó kolerás esetek miatt végül elmaradt, Adèle és Berta 1867. január elején még Késmárkon voltak, sőt még március elején is.¹⁰⁶

A hazatérés

Időközben Magyarországon felgyorsultak az események: I. Ferenc József február 17-én miniszterelnökké nevezte ki Andrássy Gyulát, s rövidesen megalakult az új, felelős magyar kormány. Ugyanakkor egyelőre nem volt hír arról, hogy Görgei internálását fenntartják-e vagy sem. Ő maga már csak azért sem akart egyelőre lépéseket tenni az ügyben, mert a cs. kir. kincstár által folyósított szubvencióját csak az internálás végéig kapta. Ahogy öccsének írta, miután egyelőre semmilyen biztos jövedelme, sem pedig jövőendő állással kapcsolatos kilátása nincs, elősködni pedig senkin nem akar, családapaként is kénytelen így eljárni.¹⁰⁷

Június 9-én megjelent a korábbi politikai vétségeikért elítéltek, a hasonló vétségek miatt külföldön lakók megkegyelmeztetéséről szóló uralkodói rendelet, ám Görgei hiába kereste benne azt a pontot, amely az ő esetére illett volna. Valamikor június 20. előtt Görgei Magyarországon tartózkodó felesége kihallgatást kért Andrássy Gyula miniszterelnöktől, s megkérdezte tőle, a koronázás utáni amnesztia vonatkozik-e a férjére, vagy őt kizárták abból. Andrássy azt válaszolta, nem hiszi, hogy az uralkodó ki akarta volna zárni Görgeit az amnesztiából, de ő maga közvetlenül nem intézkedhet. Ugyanakkor megígérte, hogy szólni fog Friedrich Ferdinand Beust bárónak, az osztrák miniszterelnöknek.¹⁰⁸ Június 20-án reggel Adèle táviratozott a tábornoknak, és sürgette hazatérését. Görgei még aznap választáv-

¹⁰¹ Görgey István – Görgei, Pest, 1866. április 17-19. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 324–326.

¹⁰² Görgei – Görgey István, Viktring, 1866. június 5. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 326–332.

¹⁰³ Görgei – Görgey István, Viktring, 1866. július 16-17. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 332–334.

¹⁰⁴ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 334.

¹⁰⁵ Görgei – Görgey István, Viktring, 1866. december 12. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 335–336.

¹⁰⁶ Görgei – Görgey István, Viktring, 1867. január 7., illetve március 11-12. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/92., 97. Az elsőt kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 338–339.

¹⁰⁷ Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. márc. 16. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/98. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 361–363.

¹⁰⁸ Görgey: *1848 és 1849-ből*, III. 712. Lásd még: Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. jún. 20. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/101. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 398–399., lásd még uo. 403.

iratban közölte, hogy hazatérésével meg akarja várni a hivatalos értesítést szabadon bocsátásáról.¹⁰⁹

Görgeit közben családi öröm is érte: június 20–23. között valamikor felkereste őt Klagenfurtban Bohus László, Bohusné Szőgyény Antónia fia, és megkérte tőle leányának, Bertának a kezét. (Magára a lánykérésre még június 13-án Pesten került sor.¹¹⁰) A tábornok igen elégedett volt a vőlegénnyel, s június 23-án levélben közölte Adèle-lel is beleegyezését; június 24-én pedig hasonló értelmű levelet küldött leendő sógorának, Bohus Jánosnak.¹¹¹ Az esküvőt szeptember 6-ára tűzték ki.¹¹² Június végén aztán Adèle és Berta is visszatért Klagenfurtba.¹¹³

Családtagjai folyamatosan sürgették a hazatérését, de a tábornok ragaszkodott a hivatalos okirathoz, mondván, „Nem lehet én nekem amúgy Hübele Balázs módjára pusztán magán vélemények alapján innen elutazni és – minden legitimáció – nélkül annak tenni ki magamat, hogy visszatoloncozzanak Viktringbe, nagy gaudiumára a tisztelt publikumnak.”¹¹⁴

Végül július 16-án tudatta vele a klagenfurti rendőrfőnökség, hogy a cs. kir. miniszterelnökség július 13-i leirata szerint a június 9-i amnesztia értelmében internálása megszűnt.¹¹⁵ Ugyanezen a napon – a határozatról még nem tudva – azt írta öccsének, hogy az amnesztia-rendeletből való kifejejtése megmérgezte a lelkét, olyannyira, hogy azt csak rosszakaratnak tudja nézni; ugyanakkor a felesége éppen az ellenkező véleményen van, tudniillik, hogy a Görgei iránti „leggyöngédebb kímélő tekintet rejljenek alatta”.¹¹⁶ A szabaddulásáról szóló határozatot július 19-én szóban közölték Görgeivel, aki még aznap este Klagenfurtban vonatra szállt Bertával, s július 20-án érkezett meg Pestre.¹¹⁷ Adèle már másnap írt Bertának, s reményét fejezte ki, hogy utazásuk szerencsés volt.¹¹⁸ A tábornok postafordultával válaszolt, s közölte szerencsés megérkezésük hírét.¹¹⁹

Görgei és Berta 1867. július 26-án visszautaztak Viktringbe Adèle-hez.¹²⁰ Másnap itt kapták meg Asserman Ferenc 1849-es honvédezeredés Görgei védelmében írott röpiratát, amit a tábornok azon melegében elolvasott, s 28-án reggeli közben egy részét szóban le is

¹⁰⁹ Görgei Artúrné – Görgei, Pest, 1867. június 20. reggel, illetve Görgei – Görgei Artúrné, Viktring, 1867. június 20. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/11.

¹¹⁰ Görgey István – Duka Tivadar, Pest, 1867. szeptember 18. MTAKIK Kt. Ms. 4748/94.

¹¹¹ Görgei – Görgei Artúrné, Viktring, 1867. június 23. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/12. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 400–401. Görgei – Bohus János, Viktring, 1867. június 24. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Kt.) Fond 234/13.

¹¹² Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 399.

¹¹³ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 401.

¹¹⁴ Görgei Artúr – Görgei Artúrné, Viktring, 1867. jún. 23. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/12. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 400–401. Június 24-én ugyanilyen értelemben írt leendő sógorának, Bohus Jánosnak is. OSZK Kt. Fond 234/13.

¹¹⁵ Hohenwart – Görgei, Klagenfurt, 1867. júl. 16. 907/P.Z. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, Personalia. 36. doboz. Görgei Artúr iratai. a/21. fasc.

¹¹⁶ Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. júl. 16. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/103. Kivonatossan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 401.

¹¹⁷ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 401., 403.

¹¹⁸ Görgei Artúrné – Görgey Berta, Viktring, 1867. július 20. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/112.

¹¹⁹ Görgei – Görgei Artúrné, Pest, 1867. július 20–23. között. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/13.

¹²⁰ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 406–407. A hírt Görgei aznap meg is táviratozta feleségének. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/109.

fordította Adéle-nak, aki szintén annyira fellelkesült, hogy azonnal levelet írt Görgey Istvánnak, és felhívta a figyelmét a röpiratra. „Szegény Thurl, milyen megindult is ma.”¹²¹

Végül még augusztusban sor került Görgey Berta és Bohus László esküvőjére, majd a fiatalok visszatértek Magyarországra, a világosi kastélyba. Adéle rendszeresen írt a leányának.¹²²

Görgei Klagenfurtban maradt november elejéig, amikor ismét Pestre utazott. Időközben a cs. kir. hatóságok arról értesítették, hogy internálásának megszűntével az eddig folyósított szubvenció is megszűnik,¹²³ így egyre erőteljesebbé vált benne az aggodalom, hogy miből fogja eltartani a családját. Noha Graenzenstein Gusztáv, a pénzügyminisztérium osztályfőnöke István útján megkereste, hogy hajlandó lenne-e állami szolgálatot vállalni, Artúr ezt csak akkor vállalta volna, ha évi 4000 forint fizetést kap, illetve ha hivatalában „személyes felelősség melletti önállósággal” rendelkezik.¹²⁴ Gränzenstein válasza ismeretlen.

Görgei október 1-jén értesítette öccsét, Istvánt, hogy a korábbi szubvenció utolsó részletét ugyan megkapta, „hosszasan magyarázgatván nekem egyúttal, hogy most már szabad a vásár és járhatok kereset után, amerre tetszik. Etel itt akar maradni, míg én oda leszek munkát, kenyeret, menhelyet keresendő a hazában.”¹²⁵

Görgei október 5-én levélben fordult Kászonyi Józsefhez, hogy szerezzen munkát számára. Hangsúlyozta, hogy nem akar kormányzati hivatalt vagy alkalmazást; részint azért, mert a magyar kormány nem kötelessége őt eltartani, részint pedig azért, mert népszerűtlensége is tiltja ezt.¹²⁶ Kászonyi magát Deákot kereste fel, aki megígérte pártfogását. Görgei erről október 15-én értesült, s Deáknak írott köszönő levelében kijelentette, „hogy az ő pártfogásából eredhető legkecsegtetőbb sikernél is jobb szeretem, ha épen marad meg népszerűsége.”¹²⁷

November elején a tábornok ismét hazatért, november 3-án érkezett meg Pestre.¹²⁸ Érzékelve az őt körülvevő ellenséges közhangulatot, úgy döntött, hogy inkább „a polgári magán tevékenység terén” keres magának megélhetést, mintsem hogy kínos helyzetet teremtsen az amúgy is százféle bajjal küszködő kormánynak. Ezt közölte Mikó Imre miniszterrel is.¹²⁹

¹²¹ Görgei Artúrné – Görgey István, Viktring, 1867. július 28. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/115. Az említett röpirat: Assermann Ferenc: *Egy nyílt szó Görgey Arthur honvéd-tábornok ügyéhez*. Kolozsvár, 1867.

¹²² Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. szept. 15. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/106. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 410.

¹²³ Schäfer lovag – Görgei Artúr, Bécs, 1867. szept. 25. HL Personalia. 36. doboz. Görgei Artúr iratai. a/23. fasc. Magyar fordításban közli Görgey: *1848 és 1849-ből*, III. 709-710. Lásd még I Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 402.

¹²⁴ Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. szept. 15. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/106. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 410.

¹²⁵ Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. október 1. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/107. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 410.

¹²⁶ Közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 415-416. (Kézirata ismeretlen)

¹²⁷ Görgei Deáknak írott levele nem ismert, de utal rá Görgei 1867. október 15-én Kászonyi Józsefhez és 22-én Görgey Istvánhoz írott levele. Közli őket Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 418-419. (Mindkettő kézírata ismeretlen).

¹²⁸ Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 420.

¹²⁹ Görgei Artúr – Görgey István, Viktring, 1867. dec. 2. MTAKIK Kt. Tört. 4° 220/108. Kivonatosan közli Görgey: *Görgey Arthur a száműzetésben*, 420-423.

December elején Viktringbe utazott, ahol abban állapotott meg Adèle-lel, hogy miután felesége ott él meg a legolcsóbban, ott marad, s egyedül a tábornok tér haza. „Szilárd szándéka tehát itt nyomorogni, amíg lelke erejéből végképen ki nem fogy. Azt azonban felfogadtattam vele, és reményem, embere lesz szavának – hogy a végletig ne vigye az önfeláldozást. – ne addig, hol lelki erejével együtt testi egészsége is hanyatlásnak indulna. Valóban e gyöngye teremtés megszégyeníti lelki bátorságban, kitartásban még engem is.”¹³⁰

A különválás

Az ezt követő évek krónikája meglehetősen homályos. Annyi bizonyos, hogy Adèle 1868. február közepén hazatért Magyarországra.¹³¹ Görgeit 1868. május 19-én kinevezték a Lánchíd-társaság általános titkárává, s az ezt tudató leveléből tudjuk, hogy Adèle Késmárkon tartózkodott, valószínűleg azért, hogy az ott tanuló Kornél fiuk közelében legyen.¹³² Július 16-ától volt egy másik állása is, a kőbányai téglagyár igazgatóságánál dolgozott.¹³³ Feleségével folyamatos, igen szeretetteljes levelezésben álltak.¹³⁴ 1869 májusában súlyos tragédia árnyékolta be lányuk házasságát: nemrég született gyermeke hirtelen meghalt.¹³⁵ 1870-ből a tábornoktól egyetlen levelet sem ismerünk, de 1871-ben még Pesten volt, s ez év júliusában szűnt meg igazgatói állása a kőbányai Kőszén- és Téglagyári Társaságnál.¹³⁶ Ugyanebben az évben, május 24-én született meg unokája, Bohus Elma. Nem tudni, hogy Görgei és felesége ekkor együtt laktak-e vagy sem, az az egyetlen magánlevele, amelyben családi viszonyairól esik szó, nem zárja ki, de nem is teszi egyértelművé, hogy együtt voltak-e.¹³⁷

Miután Görgeinek nem sikerült a fővárosban újabb munkához jutni, 1872-ben az erdélyi vasútépítéseken, így a homoródbenei vasúti alagútnál dolgozott munkafelügyelőként, havi 150 forintért, amit feleségének és fiának küldött el. Megélhetését egy Mikó Imre gróftól kapott 2000 forintos kölcsön biztosította ez idő alatt.¹³⁸

Innen lányának és vejének, Bohus Lászlónak köszönhetően sikerült egy másik álláshoz jutnia, s 1873–1874-ben évi 4000 forint fizetésért a bécsi Wechsler und Börsenbank¹³⁹

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Joseph Moro 1868. február 11-én Klagenfurtból Görgeihez írott levelében tudatta, hogy Adèle aznap vett búcsút tőlük. OSZK Kt. Analekta 10.831. Görgei Artúrhoz intézett levelek a Moro-család tagjaitól.

¹³² Görgei Artúr – Görgei Artúrné. Pest, 1868. május 19. OSZK Kt. Fond 32/245.

¹³³ Görgei Artúr – Görgei Artúrné. Pest, 1868. aug. 2. OSZK Kt. Fond 32/245.

¹³⁴ Görgei Artúr – Görgei Artúrné. Pest, 1868. május 19.; júl. 6.; aug. 2.; 1869. máj. 31. OSZK Kt. Fond 32/245. Görgei Artúr levele ismeretlenek; Görgei Artúr – Bohus László, Pest, 1869. május 10., jún. 4. Uo. Fond 234/17. Görgei Artúr levelei Bohus Lászlóhoz.

¹³⁵ Görgei Artúr – Bohus László, Pest, 1869. május 10., jún. 4. OSZK Kt. Fond 234/17. Görgei Artúr levelei Bohus Lászlóhoz.

¹³⁶ Lásd erre a Társaság Igazgatótanácsának 1871. július 1-jei jegyzőkönyvi kivonatát. OSZK Kt. Analekta 1831. Görgei Artúr életére vonatkozó iratok.

¹³⁷ Görgei Artúr – Görgey Gusztáv, Pest, 1871. jún. 24. OSZK Kézirattár. Analekta 10.829. Görgei Artúr levelei és levélfogalmazványai.

¹³⁸ Görgei Artúr – Mikó Imre, Lunka, 1874. május 13. OSZK Kt. Analekta 10829. Görgei Artúr levelei és levélfogalmazványai. Lásd még: Görgei Artúr – Thérèse nevelőné, Tordai alagút, 1872. augusztus 24. OSZK Kézirattár. Levelestár. Egy 1872. május 16-án Ludwig Westhaimer (?) által Görgeihez írott levél a levélíró néhány héttel korábban Görgeinél Homoródbenén (Mehburg) tett látogatását említi. OSZK Kézirattár Fond 32/238. Ismeretlen levele Görgei Artúrhoz.

¹³⁹ Lásd erre: Görgei Artúr – Görgey László, Lunka, 1873. július 25. MNL OL Görgey-lt. 38. doboz, az 1898. évi iratok között.

Lunkán lévő uradalmát igazgatta. A tábornok döbbenet láta az uradalomban folyó pazarlást és lopást, s néhány hónap leforgása alatt mintegy 210 000 forintnyi összeggel növelte a bevételeket. Lunkára, érthető módon, nem vitte magával a feleségét. 1873 nyarán viszont maga mellé vette fiát, Kornélt. Görgey István családja, így a második feleség, Dedinszky Aurélia és a lányok, Erzsébet, Lenke és Jolán is időnként meglátogatták őt, s ha hinni lehet Dedinszky Kálmánné Böheim Ilona emlékiratának, felesége, Adèle is legalább egyszer megfordult ott.

Közben tönkrement Görgey Berta és Bohus László házassága, s a tábornok emiatt feleségét is hibáztatta, mondván, az korábban túlzottan megengedő volt Bertával, illetve hagyta, hogy a leány elbízta magát. A vejéhez, Bohus Lászlóhoz intézett egyik leveleiben kimondottan durva szavakkal illette feleségét és lányát, s egyenesen rá akarta beszélni a vejét a válásra.¹⁴⁰

1874 elején Berta is a tábornokhoz költözött. Berta magával hozta adósságai egy részét is, amelyek visszafizetése Görgeire maradt. Emellett sokat betegeskedett.¹⁴¹ 1874 májusára valami okból feszültté vált Görgei viszonya a bank igazgatótanácsával, s napról-napra várta, hogy kiteszik az állásából.¹⁴² 1874 augusztusában egy örökség következtében némileg javultak anyagi viszonyai, így végre visszafizethette Mikó Imre grófnak az említett 2000 forintnyi kölcsönt.¹⁴³ 1874. október 11-én azután bekövetkezett a váltás: Görgei átadta a lunkai uradalmat utódjának, azonban szándékában állt még november közepéig ott maradni, hogy Pestre történő átköltözését („Kivonulás Egyiptomból” – ahogy írta) gördülékenyen tudja lebonyolítani.¹⁴⁴

Görgei 1875 elején már Budapesten volt, együtt a beteg és kedélybeteg Bertával és Kornéllal.¹⁴⁵ Itt értesült arról március 16-án, hogy veje, Bohus László visszavonja a válókeresetet, s kész visszafogadni feleségét. Kornél esetében pedig várható volt, hogy a gimnázium befejezését követően katonai szolgálatra vonul be.¹⁴⁶ Végül április 1-jétől a tábornok átvette öccse, István visegrádi birtokának és házának gondnokságát („Haus-, Hof- und Garten-Restaurator”).¹⁴⁷ Májusban Berta állapota is javult, de orvosi javaslatra hathetes fürdő- és ivókúrára akarták küldeni a csehországi Franzensbadba (Františkovy Lázně).¹⁴⁸ Ez aztán június közepén meg is történt, Thérèse nevelőnő és Návay Erzsébet (Görgey István mostohalánya) társaságában.¹⁴⁹ Június végén – úgy tűnik – egy időre Adèle/Etelka is megjelent Visegrádon, ahol ott volt Görgey Istvánné Dedinszky Aurélia születésnapján.¹⁵⁰ Júliusban

¹⁴⁰ Görgei Artúr – Bohus László, Lunka, 1873. március 13., április 18., április 21., augusztus 18., október 23. OSZK Kt. Fond 234/17. Görgei Artúr levelei Bohus Lászlóhoz.

¹⁴¹ Berta betegségére lásd: Görgei Artúr – Návay Erzsébet, Lunka, 1874. jan. 24., ill. márc. 21. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁴² Görgei Artúr – Bohus László, Lunka, 1873. jan. 28. OSZK Kt. Fond 234/17. Görgei Artúr levelei Bohus Lászlóhoz.; Görgei Artúr – Mikó Imre, Lunka, 1874. május 13. OSZK Kt. Analekta 10829. Görgei Artúr levelei és levélfogalmazványai.

¹⁴³ Görgei Artúr – Mikó Imre, Lunka, 1874. augusztus 31. OSZK Kt. Fond 32/242.

¹⁴⁴ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Lunka, 1874. okt. 12. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁴⁵ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Budapest, 1875. március 2. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁴⁶ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Budapest, 1875. március 17. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁴⁷ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Visegrád, 1875. április 15. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁴⁸ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Budapest, 1875. május 9., május 24. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁴⁹ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Visegrád, 1875. június 18. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁵⁰ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Visegrád, 1875. június 24-25. OSZK Kt. Levelestár. A szövegben „Tante Etelka” szerepel.

Kornél Ischlbe utazott, ahol az utóvízsgáira készült.¹⁵¹ A tábornok rendszeresen írt a Bertát Franzensbadba elkísérő Thérèse nevelőnőnek s nyilván magának Bertának is.¹⁵² A franzensbadi tartózkodás augusztus második feléig tarthatott, mert Görgei augusztus 16-án intézte az utolsó levelét Thérèse nevelőnőhöz.¹⁵³

Ugyanakkor kérte fel Thérèse-t nevelt lánya, Gambelli Klára nevelőjének.¹⁵⁴ Klára származásával kapcsolatban a források nem egyértelműek, de úgy tűnik, hogy nem csupán nevelt lánya volt a tábornoknak, hanem egyenesen az ausztriai internálásban – valamikor 1866–1867-ben, Adèle magyarországi tartózkodása idején – folytatott futó viszonyából származó, házasságon kívül született gyermeke. (Klára egyébként már Lunkán vele volt 1874-ben.) Nyilván ez sem tett jót a családi összetartásnak.¹⁵⁵

1875 végén vagy 1876 elején Bertha visszaköltözött Világosra férjéhez, Bohus Lászlóhoz, s úgy tűnt, minden rendbe jön. Berta ismét teherbe esett, s augusztus 18-án megszületett második gyermeke, Bohus Margit. Ugyanakkor a lány változókéony kedélyállapota megmaradt, s a Görgey-család egyik 1876. téli vagy tavaszi világosi látogatásán jelenetet csinált Görgey Istvánné Dedinszky Auréliával, ami miatt aztán a tábornok erősen megneheztelt rá, s hetekig nem válaszolt Berta levelére.¹⁵⁶ A házasság nem bizonyult hosszúnak, néhány év múlva válás lett a vége.

Nagyjából 1875–1876-ra tehető az az időszak, amikor Görgei és felesége kapcsolata megszakadt. Az okokról a források nem szólnak. Későbbi, 1894–1900 közötti levelezésük, illetve Görgei 1873-ban Bohus Lászlóhoz írott levelei alapján két fő motívumot mondhatunk valószínűnek, s mindkettő a gyerekek neveltetéséhez kapcsolódik. Bertával kapcsolatban a tábornok azt hánytva felesége szemére, hogy az túlzottan elkényeztette a lányát, állandóan dicsérte szépségét, s ez tette a lányt könnyelművé. Kornéllal kapcsolatban hasonló szemrehányásokat tett neki. „Nem kötelességtudó, munkaszerető, tisztesség útján komolyan előre törekvő fiatal embernek, csak finom modorú úrfinak nevelte” – írta róla Görgey Jordánnak.¹⁵⁷

Ehhez járulhatott az a – nem tudni, plátói vagy valóságos – viszony, amely a tábornokot sógornőjéhez, Görgey Istvánné Dedinszky Auréliához fűzte. Az Adèle-nél tizenhat évvel fiatalabb hölgy a leírások alapján igen kardos menyecske lehetett, s – ha hinni lehet Dedinszky Kálmánné Böheim Ilona emlékiratainak – már Görgei lunkai tartózkodása alatt közel kerülhettek egymáshoz. Adèle ezt nyilván megérezte, de nemigen tudott mit tenni ellene. Nem tudni, hogy a hosszú távollét alatt a tábornok elhidegült-e tőle, s így jött létre a szorosabb érzelmi kapcsolat Dedinszky Auréliával, vagy az Auréliával keletkezett kapcsolat volt-e az elhidegülés oka. A források e tekintetben nem árulnak el semmi biztosat. Görgei ismerősei sem tudtak erről semmit, s nem is kérdeztek. Ahogy Vadnay Károly írta Görgeiné halála után Görgey Istvánnak: „Sohasem kérdeztem meg sem Tőled, sem mástól, hogy mi volt oka egymástól való elszakadásuknak, mert ezt olyan közönséges kíváncsiságnak tekintettem volna, aminővel én dehogy csorbítottam volna ama rendkívüli tisztületet, melyet szabadságharcunk nagy hőse, katonai fő dicsősége iránt viseltetni hazafiúi kötelességem-

¹⁵¹ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Budapest, 1875. július 13. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁵² Lás. erre Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Visegrád, 1875. július 31. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁵³ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Visegrád, 1875. aug. 16. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁵⁴ Görgei Artúr – Thérèse nevelőnő, Visegrád, 1875. augusztus 5. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁵⁵ A kérdésről a legbővebben lásd: Kéri Edit: *Ki volt Görgey. Egy kémtörténet felfedezése. Kutatási meglegyetésekkel.* Budapest, 1996. 2. köt. 158–165.

¹⁵⁶ Görgei Artúr – Görgey Berta, Budapest, 1876. június 17. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁵⁷ Görgei Artúr – Ismeretlenhez (Görgey Jordán), Budapest, 1900. április 3. OSZK Kt. Levelestár.

nek tartottam, és tartok utolsó percemig. Ismerve őt, bizonyosnak véltem, hogy ha elszakadt nejétől, arra erős és férfias oka volt.”¹⁵⁸ Hiába, a csodálat nem engedi meg, hogy hősről feltételezzük, férjként nem volt olyan makulátlan, mint hadvezérként...

Az utolsó évek

1875 júniusát követően Görgeiné évekre eltűnik a forrásokból. Úgy tűnik, az 1870-es évek közepétől a Szepességben élt. Két évtizeden keresztül egyetlen egymáshoz írt levelüket sem ismerjük. A tábornok azonban, úgy tűnik, negyedévente küldött neki 151 forintot. Etelka 1893. január 12-én arra hivatkozva, hogy Bertának 1889-ben kölcsönadott 200 forintot, s azt még azóta sem kapta tőle vissza, kérte a tábornokot, hogy küldje meg számára az összeget, s amint Berta törleszt, ő is visszafizeti azt. A tábornok postafordultával utalt 100 forintot, s közölte, hogy a másik részletet április elején küldi – ugyanakkor megjegyezte: Etelka bizonyosan tisztában van azzal, hogy Bertától soha nem fogja vizontlátni a kölcsönadott összeget.¹⁵⁹

Több mint másfél év múlva, 1894. augusztus 15-én egy Bodor Rozália nevű lőcsei hölgy jelent meg Görgeinél egy 1000 forintos, Görgey Kornél, a tábornok fia által kiállított váltóval, s követelte annak kifizetését. A tábornok először ellenállt, mondván, miután Kornél 1855-ben született, minden tekintetben nagykorúnak számít, s a szülők nem kötelesek helytállni gyermekeik adósságaiért. Erre a hölgy elővett egy csomó, részint Görgey Kornéltól, részint Etelkától származó levelet, s miután a tábornok ezek áttanulmányozását követően úgy látta, hogy Adèle is „kompromittálva van”, úgy döntött, hogy 50 forint leszámításával, 950 forintért megveszi az adóslevelet. Ezek után írt Adèle-nak, s közölte, hogy a fenti váratlan kiadás miatt októberben csak 101 forintot tud neki küldeni, és keserű szavakkal tört ki fiuk lelkiismeretlensége ellen.¹⁶⁰

1895-ben a tábornok súlyosan megbetegedett, tüdőgyulladást kapott. A hírről Görgey István tudósította Adèle-t, aki aggódó levelekben érdeklődött a tábornok állapotáról, s különböző gyógymódokat ajánlott.¹⁶¹

1896. augusztus 5-én a tábornok hosszabb út után hazatérve, egy Poprádon augusztus 2-án lepecsételt postai levelezőlapot talált Visegrádon. A névtelen levélíró arról értesítette a „vén gazembernek” titulált Görgeit, hogy a felesége bútorait, aki egyedül élván Lőcsén, kénytelen leckéket adni, másnap a fia adósságai miatt el fogják árverezni, s ha Görgei korábban törődött volna a fiával, erre nem kerülhetne sor. Görgeinek tehát kötelessége az adósságokat átvállalni, mert ha nem teszi, a névtelen levélíró mindezt nyilvánosságra fogja hozni.

Görgei másnap levelet írt Adèle-nek, s közölte, hogy ő ugyan kész segítő kezet nyújtani, de csak olyan módon, amint azt anyagi viszonyai lehetővé teszik, illetve amint azt a fiuktól tapasztaltak nyomatókosan tanácsolják. Azaz Visegrádon lakást bérel kettejük, tudniillik Adèle és a maga számára, s azonnal odaviteti őt, amint arról értesül, hogy Adèle összecsomagolta holmiját. Mindebből következik, hogy Adèle-nak el kell határoznia magát arra, hogy sorsára hagyja fiukat, miután az már tizenkilenc éve (azaz 1877 óta) kivonta magát Görgei vezetése alól, s az anyai gondoskodást azzal hálálta meg, hogy Adèle ingóságait el

¹⁵⁸ Vadnay Károly – Görgey István, hely nélkül, 1900. július 24. MTAKIK Kt. Tört. 4° 218/13.

¹⁵⁹ Görgei Artúrné – Görgei, Lőcse, 1893. jan. 12.; Görgei – Görgei Artúrné, Visegrád, 1893. jan. 18. Fogalmazvány. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶⁰ Görgei – Görgei Artúrné, Visegrád, 1894. aug. 15. Fogalmazvány. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶¹ Görgei Artúrné – Görgey István, Lőcse, 1895. február 10., február 15. MNL OL Görgey-lt. 38. doboz. dátum szerint.

fogják árverezni. Ezért nem lát semmifajta lehetőséget a Kornéllal való közösködésre. Szerinte egy olyan fiú, mint Kornél, aki így hálálja meg az anyjának az éveken át tartó nélkülözést, undorító söpredék, semmi más. Kérte, hogy mutassa meg ezt a levelet Kornélnak, hátha az végre felhagy eddigi naplopó életével. Kornél immár negyvennégy éves, benőhett a feje lágya, három nyelven ír és beszél, érettségije van, hízog külsője, megnyerő modora. Mi kell még ahhoz, hogy becsülettel keresse a kenyerét, ha akarja?

Augusztus 9-én aztán távirat jött Adèle-től, amelyben csak ennyit írt: „Kérlek, teljesen nyugodj meg, Anonymust hagyd figyelmen kívül.” Görgei felháborodottan írta az Adèle-nek írott levél másolatára: „No, ezt ügyesen kigondolták ketten, anya és fiú. Adja az ég, hogy maholnap meg ne bánják kettecskén! Mert hacsak meg nem nyerik a nagylutrit, nem tudom, meddig vihetik az eddigi tempóban. László öcsémnek a vendéglős, ahol Kassán szállani szokott, beszélte, hogy Kornél (a fiam), valahányszor Kassára jön, szintén oda száll, s mindannyiszor külön menü szerinti ebédet rendel magának egy nappal előbb táviratilag!...”¹⁶²

Augusztus 14-én Adèle válaszolt Görgei levelére. Ebben közölte, hogy eleddig hiába nyomozott az ismeretlen táviratküldő személye után, de valószínűnek tartja, hogy az a „szegény bolond” Imály Mária lehet. A hír már csak azért is hamis, mert ő nem a saját adósságai miatt került bajba, hanem azért, mert elég bolond volt a Csáky Gyula gróf, Szepes megyei főispán által a Tátra fejlesztésére indított vállalkozás javára adakozni, s miután a vállalkozás számára Wekerle Sándor pénzügyminiszter által megígért támogatást Festicich Andor (földművelésügyi) miniszter nem tartotta magára nézve kötelezőnek, a vállalkozás csődbe ment. Noha Csáky nyilatkozatot adott ki, amelyben minden fizetési kötelezettséget magára vállal, elképzelhető, hogy ha nem sikerül időben kielégíteni a hitelezőket, Adèle javait is elárverezik mint kezeseit. Áttérve Görgei ajánlatára, köszönettel vette azt, s azt javasolta, hogy ha árverésre kerülne sor, ő, Adèle táviratot küld Görgeinek, aki ezek után küldjön 500 forintot a löcsi takarékpénztárba Barcs Gyulának, az árverezési megbízással, s így legalább a bútorok egy részét megmenthetik. Ami Kornélt illeti, folyamatosan munkát keres, a Tátra-vállalkozásnál különböző nehéz munkákat végzett is, amelyek jó kilátásokat nyújtottak számára, ennek azonban vége. Miután elmúlt negyven éves, állami szolgálatra nem számíthat, most magánalkalmazást keres. Ő maga nem akarja magára hagyni, s a levelet sem akarja megmutatni, mert fél a következményektől. Görgei félelmetes felindultsága és szenvedélyessége a legjobb szándékokat is állandóan romba dönti. Emellett Kornélt egy plátói szerelem teljesen bolonddá tette.¹⁶³

A tábornok augusztus 22-én válaszolt. Közölte, hogy őt az augusztus 9-i távirat teljesen megnyugtatta, így nem is várt választ az augusztus 6-i levélre. Ugyanakkor az újabb levélben említett ügyletbe nem mehet bele, mert ahhoz, hogy Adèle bútorait megvásárolja, adósságokat kellene csinálnia; s még ha adósságokat csinálna is, és megvinné a bútorokat, azokat abban a pillanatban, amikor újra felesége birtokába kerülnek, ismét lefoglalnák, mert Adèle-nak bizonyára több adóssága van, mint amennyi a bútorok értéke. Ugyanakkor fenntartja a korábbi ajánlatot: amíg él, bármikor kész ismét magához venni Adèle-t, ha az végre elszánja magát, hogy fiukat engedje járni az önmaga által szabadon választott úton. „Ahhoz, hogy arra kényszerítsek, érd be ezzel a kevéssel, hiányzik az erőm; többet tennem Érted, hiányoznak az eszközeim” – fejezte be a levelet.¹⁶⁴

¹⁶² Görgei Artúr – Görgei Artúrné, Visegrád, 1896. aug. 6. Sk. fogalmazvány, illetve Görgey István másolata. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶³ Görgei Artúrné – Görgei, Lőcse, 1896. augusztus 14. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶⁴ Görgei Artúr – Görgei Artúrné, Visegrád, 1896. aug. 22. Sk. fogalmazvány. OSZK Kt. Levelestár.

1898 januárjában Adèle-t baleset érte, eltörte a lábát. A gyógyítási költségeket Görgey István, a felesége, Dedinszky Aurélia és maga Görgei fedezték. A gyógykezelésre létrehozott gyógyítási alap összegét Görgey István kezelte. A gyógykezelést egy Weisz nevű lócsei orvos végezte, félévente 50 forintért.¹⁶⁵ István és Artúr mozgósították az orvos-ismerőseiket, köztük Balassa Jánost is. Görgei Adèle-hez írott leveléből kiderült, hogy valamilyen mozgásjavító készüléket is szereztek számára, ami arra szolgált, hogy a hosszú ágyban fekvést követően meggyorsítsa a felépülést.¹⁶⁶

Ezután több mint két évig nincs újabb adatunk Adèle-ről. 1900. március végén vagy április elején Görgey Jordán (1852–1912) levélben értesítette a tábornokot arról, hogy Kornél továbbra is az anyján élőszködik. A tábornok válaszelevele tervezetében úgy vélte, hogy Adèle „desperátus állapotán” csak akkor lehetne segíteni, „ha az már legdesperátusabbá lett. Ti., ha vagy kimaradnak tanulói, vagy ha ő kénytelen felhagyni a tanítással.” Addig is meg kellene tudni, hogy mekkora az az összeg, amit a tanítással keres, „amelyet aztán innen pótolnánk, nehogy szükségét szenvedjen derék fia”. Ettől a tehetől azonban Adèle-t megmenteni a tábornoknak nincs módjában. „Azt csak maga E[telka] teheti, egyszerűen úgy, ha enni többé nem ad az ingyenélőnek.” Mert hiába adnának neki akár Franciaországig elegendő útiköltséget, „Párizsig talán eljut, ott aztán minden bizonnyal még több szegényt, mint eddig rak családunk nevére, és elfogyván pénze, ismét csak visszatér anyjához, hogy – mint eddig – élődjék rajta.” Úgy tűnik, hogy Kornél valamifajta protekciót is kérhetett Görgey Jordán közvetítésével apjától, amire a tábornok felháborodottan jegyezte meg: „Bármilyen becsületes munka helyett protekciót keres! Protekciót ő? vajon mi alapon? Talán a gyönyörű előlétele alapján?”¹⁶⁷

Május 7-én Görgey István tudósította a tábornokot, hogy Bohus Elma, Berta lánya, Görgeiék unokája meglátogatta a nagyanyját Lócsén. Beszámolója szerint „Etelka igen kevés táplálékot eszik, fölkelni nem tud”, s megbízta Elmát, tudakolja meg, Görgei megkapta-e az ő előző levelét, amire mindedig nem felelt. Elma egyben kérte a tábornokot, írjon a feleségének.¹⁶⁸

Május 16-án Görgei írt Adèle-nak. Ebben tudatta, hogy nem érti a szemrehányást, hiszen az ő legutóbbi pénzküldeményének átvételi elismervénye Adèle levele mellett volt, s miután ő nem reklamáta meg a küldeményt, magától értetődik, hogy megkapta a levelet. Néhány éve Adèle a Lausanne-ban elhunyt nagybátyja után maradt 700 forintos összeget követelte rajta, most pedig néhány hete azt a 4000 forintot, amelyet Klagenfurtból hazatérve Görgey István gondjára bízott. A tábornok ezután leírta: az említett összeget valóban István gondjára bízta, mert abban reménykedett, hogy a Drasche-cégnél betöltött igazgatói állása tartós lesz, azonban nem így lett. Így aztán – miután Adèle eltartásáról gondoskodnia kellett – az említett összegből fedezte ennek költségeit, így abból mára már egy krajcár sem maradt. Érti ő, hogy Adèle ezzel az összeggel fia jövőjét akarná biztosítani, s ezért vannak az állandó végtelen szemrehányások. Csodálja érte Adèle-t, és mélységesen együtt érez vele, a mindent, mindent feláldozó anyai szeretet képviselőjével.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Görgey István – Görgei, Budapest, 1900. szeptember 4. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶⁶ Görgei Artúr – Görgei Artúrné, Visegrád, 1898. január 20. Sk. fogalmazvány. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶⁷ Görgei Artúr – Ismeretlenhez (Görgey Jordán), Budapest, 1900. április 3. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶⁸ Görgey István – Görgei Artúr, Budapest, 1900. május 7. OSZK Kt. Levelestár. Görgei Artúr levelei Görgei Artúrnéhez. No. 5. Melléklet.

¹⁶⁹ Görgei Artúr – Görgei Artúrné, Visegrád, Bulgária, 1900. május 16. Fogalmazvány. OSZK Kt. Levelestár.

A válasz nem késett sokáig, azonban Adèle ekkor már olyan gyenge volt, hogy ő maga nem tudta megírni a levelet, hanem egy Safáry Irma nevű ismerősének mondta tollba a rövid üzenetet. Eszerint ő nemcsak hogy nem panaszkodott Bohus Elmának, de egyenesen megtiltotta neki, hogy az egész levél-ügybe beavatkozzon. Emellett az ő, Adèle levele olyan yira egyértelműen volt fogalmazva, hogy Görgeinek minden rosszindulatú feltételezést el kellett volna vetnie azzal kapcsolatban. A kész levélre még ráírta: „Durch mich richtig be-funden” (általam helyesnek találtatott), s aláírta Adèle-lel – pontosabban, Etelkával.¹⁷⁰ Ez volt kettejük utolsó üzenetváltása.

Adèle utolsó heteiről nem szólnak a források. 1900. július 21-én este 10 órakor halt meg Lőcsén. A gyászjelentést Görgei, gyermekei, valamint unokái, „ezeknek férjei és számos dédunokák s az egész rokonság” nevében adták ki. A temetésre július 23-án délután 3 óra-kor Toporcon evangélikus szertartás szerint került sor.¹⁷¹

Adèle vagy, ahogy a gyászjelentésen is szerepelt, Etelka jegygyűrűjét augusztus 16-án Görgey Jordán küldte vissza a tábornoknak, aki ezt sajátkezűleg fogalmazott levélben kö-zönte meg, akárcsak azt, hogy Jordán megpróbált Kornél fia hóna alá is nyúlni.¹⁷²

A toporci temetést Görgey Albert intézte, de a temetésre Toporcra utazó Görgey István fizette a költségeket.¹⁷³ Ugyanakkor figyelmeztette bátyját, hogy a feleségét kezelő Weisz doktor utolsó félévi díját még nem fizették ki, amit aztán Görgei egy Weisznek szóló köszö-nőlevél kíséretében szeptember 11-én megtett.¹⁷⁴ Görgey Albert állíttatta fel Adèle sírkövét is. Görgey István 1909-ben ezt külön megköszönte neki azzal, hogy fenntartja magának a jogot a sírkő költségeinek megtérítésére. A sírkő ma is áll a toporci temetőben, „GÖRGEY ARTHUR tábornok nejének, ANBONIN ADÉLNEK 1822 + 1900” felirattal. A téves felíratra István ugyan felhívta Görgey Albert figyelmét, de kijavítására már nem került sor.¹⁷⁵

Az emlékiratok sorsa

Adèle élete végén német nyelven tollba mondta emlékiratát fiának, Kornélnek. Még 1900 májusában is dolgozott rajta, május 11-én Falk Miksától, a neves publicistától egy 1868 jú-liusában a Pesther Lloyd hasábjain „Arthur Görgey” címmel megjelent cikkének másolatát kérte egy Görgey Kornélnek lediktált levélben. A levélben rajongó hangon szólt férjéről, és arról, hogy Falk egyike volt azoknak, akik az első között álltak ki Görgei mellett.¹⁷⁶

Az emlékirat-kézirat összesen 914 oldalnyi terjedelmű volt, de a 661–910. oldalakat Görgey Berta anyja halála után megsemmisítette. Kornél viszont „piacra dobta” a kéziratot, 1904-ben eladta azt Nagy Miklósnak, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjének. Nagy Miklós 1905-ben pénzéhez akarván jutni, Gyulai Pál útján megkereste Görgey Istvánt azzal, hogy

¹⁷⁰ Görgei Artúrné/Safáry Irma – Görgei Artúr, Lőcse, 1900. május 18. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁷¹ A gyászjelentést ld. MNL OL Görgey-lt. 38. doboz. A szövegben Görgey Arthur, illetve Görgey Ar-thurné szerepel, y-nal.

¹⁷² Görgey Jordán – Görgei Artúr, Lőcse, 1900. augusztus 1. OSZK Kt. Levelestár. Mellette Görgei au-gusztus 4-én, Visegrádon kelt válaszának fogalmazványa.

¹⁷³ Görgey István – Görgei Artúr, Budapest, 1900. szeptember 4. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁷⁴ Görgey István – Görgei Artúr, Budapest, 1900. szeptember 4. OSZK Kt. Levelestár. Mellette Gör-gei válaszlevele, illetve a Weisz doktornak szóló levél fogalmazványa.

¹⁷⁵ Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1909. december 22. MNL OL Görgey-lt. 39. doboz. d. sz.

¹⁷⁶ Görgei Artúrné – Falk Miksa, Lőcse, 1900. május 11. OSZK Kt. Fond IV/316.

nem akarja-e visszavásárolni a kéziratot. István elfogadta az ajánlatot, így került a kézirat az ő birtokába.¹⁷⁷

Ő 1910. január 10-én továbbadta unokaöccsének, Görgey Albertnek azzal, hogy abból csak az ő előzetes engedélyével közölhet bármit is, a tábornok életében pedig semmit.¹⁷⁸ Alberttől viszont Kardos Samu debreceni ügyvéd, amatőr történétíró (egy terjedelmes, de megbízhatatlan Wesselényi-monográfia szerzője) kapta meg kölcsön a kéziratot 1910-ben. Erről Görgey Albert értesítette Görgey Istvánt, aki nem tartotta jó ötletnek az iratkölcsönzést, egyben tudatva azt is, hogy Artúr sem túl kedvezően nyilatkozott az őt korábban Visegrádon felkereső Kardosról.¹⁷⁹

Kardos 1910. júliusban Görgey Istvántól kért engedélyt a Magyar Nemzeti Múzeumban található Görgey-levéltár anyagának felhasználására Görgei életrajzának megírásához, s egyben teljes diszkréciót ígért.¹⁸⁰ Kardos – úgy tűnik – meg is kapta a kért engedélyt, mert Görgey István 1911 januárjában már arról írt Görgey Albertnek, hogy eleinte ő is felült Kardosnak, s reméli, nem lesz nagy kár belőle.¹⁸¹ István ugyanis közben elolvasta Gyulai egykori kritikáját Kardos Wesselényi-kötetéről. Ezért kérte Albertet, a továbbiakban legyen vele szemben óvatos, és sem neki, sem másnak ne adjon ki adatokat.¹⁸²

Noha Kardos 1910. augusztus 20-án Toporcon a kézirat átvétele alkalmával írásba adta, hogy Görgey Albert engedélye nélkül nem közöl semmit a kéziratból, 1911. február 7-étől „Az Est” című napilap hasábjain tizenhat folytatásban közreadta a munka kivonatos fordítását. A tábornok öccse, Görgey István március 8-án tiltakozott Kardos eljárása ellen, mondván, a történész Görgey Alberttől csupán „irodalmi feldolgozás és forrásmunka gyanánt való felhasználás”, de semmi esetre sem közlés céljából kapta meg az eredeti kéziratot, s másolatban mellékelte Kardos Samu erről szóló, 1910. augusztus 20-án Toporcon kiállított kötelezvényét, amelyben az egyenesen kijelentette, hogy Görgey Albert és István tudta és beleegyezése nélkül abból semmit nem közöl. Az ügy végül azzal ért véget, hogy Görgey István eladta a közlés jogát „Az Est”-nek, a lap pedig a Kardos Samu számára honoráriumként járó 770 koronából még nem utalványozott 520 forintot a lipótmezei elmeegógyintézetben gyógykezelt Görgey Kornél, a tábornok fia „tápdíjálul” utalványozta.¹⁸³

Az eredeti kéziratnak (akárcsak Villax István honvédszázados Kardos által Görgey Alberttől szintén kölcsönkapott emlékiratának) azóta nyoma veszett, így, a történészek hálaságok lehetnek az inkorrekt eljárásért Kardos Samunak, hiszen az ő közlése nélkül ma jóval kevesebbet tudnánk Görgeiné személyiségéről és sorsáról.

Egy olyan sorsról, ami példázza, hogy a hozzátartozók legalább annyira kénytelenek osztozni a nagy emberek dicsőségében, mint a kálváriájukban. S néha hiába vannak az együtt átélte és túlélte évek – a szívbeli kötelékek meglazulnak, s a híres férfi dicsőségéből semmi nem jut a feleségnek, a kálváriából annál több.

¹⁷⁷ OSZK Kézirtár. Analekta 1847. Görgeiné naplójának megjelenésére vonatkozó iratok. (1911. február 28. – május 10.); Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1909. december 22. MNL OL Görgey-lt. 39. doboz. d. sz.

¹⁷⁸ Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1910. január 11. MNL OL Görgey-lt. 39. doboz. d. sz.

¹⁷⁹ Görgey István – Görgey Albert, Draga di Moschenizza, 1910. augusztus 24. MNL OL Görgey-lt. 39. doboz. d. sz.

¹⁸⁰ Kardos Samu – Görgey István, Budapest, 1910. júl. 11. MNL OL Görgey-lt. 39. doboz. d. sz.

¹⁸¹ Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1911. január 24. MNL OL Görgey-lt. 39. doboz. d. sz.

¹⁸² Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1911. január 19. MNL OL Görgey-lt. 39. doboz. d. sz.

¹⁸³ Görgeiné emlékiratai. Az Est, 1911. március 12. 7. Lásd még: OSZK Kézirtár. Analekta 1847. Görgeiné naplójának megjelenésére vonatkozó iratok. (1911. február 28. – május 10.)

Görgeinél jó és kitartó feleség volt, igyekezett jó anya is lenni – gyermekei drámai sorsa nem az ő hibája volt, hanem mindkettejüké, ha egyáltalán hibás volt valamelyikük is. A tábornok akkor tévedett, amikor azt hitte, fiának normális sorsa lehet egy olyan országban, ahol a közvélemény őt tartja a szabadságharc áruelőjének. S hibázott akkor is, amikor úgy vélte, parancsszóval és spártai módszerekkel lehet valakiből „rendes embert” nevelni, s ha nem, el kell dobni, mint ahogy egy be nem vált tisztet leváltanak a csatatéren. Ugyanígy járt el Bertával is, amikor annak első házassága válságba jutott – ahelyett, hogy támogatta volna, a vejét is ellene biztatta, majd amikor a házasság a visszafogadás után végleg tönkrement, gyakorlatilag minden kapcsolatot megszakított vele.

S Adèle is hibázott, amikor száz tapasztalat ellenére is haláláig reménykedett a félresiklott fiú javulásában, még ha ez saját egzisztenciáját veszélyeztette is. De hát az anyák már csak ilyenek – ha választaniuk kell, inkább anyaként viselkednek, mint feleségként.

RÓBERT HERMANN

The general's spouse – Artúr Görgei's wife, Adèle Aubouin

Present study summarizes the life of Artúr Görgei's wife, the Alsace-born Adèle Aubouin, based partially on the memoirs of Mrs. Görgei, and partially on the family correspondences kept in the Hungarian public archives.

The first chapter discusses the youth of the orphan Adèle Aubouin up to her marriage to Artúr Görgei. The two young people might have first met in 1845-1846. Görgei proposed to the woman who worked as a governess at that time in January 1848, they got married in March in Prague, then returned to the estate of Görgei's aunt in Toporc. At the end of May Görgei went to Pest and joined the army.

The second chapter looks at the period of Mrs. Görgei life between May 1848 and August 1849, when the young woman lived the life of an average army wife. They spent most of the War of Independence apart from each other. At the end of August 1849, when it became clear that Franz Joseph I will pardon Görgei, they set out together to his designated place of residence, Klagenfurt, Carinthia.

After 1849 Görgei had little room for activity. Between 1849 and 1867 he lived under police surveillance in Klagenfurt, Carinthia, then in Viktring with his wife and two children Berta (1850-1934) and Kornél (1855-1933), who were born there. The third chapter examines this period. During these eighteen years his wife kept the family together, she was the one to help her husband get over his regular periods of despair and guilt.

After the Austro-Hungarian Compromise the wife facilitated the homecoming of Görgei as well, she even visited Ferenc Deák and Count Gyula Andrássy, the Prime Minister of Hungary. The Hungarian circles accepted the spirited woman. Furthermore, the son of Görgei's former "hostess" at Világos, Antónia Szógyén, the wife of János Bohus, got engaged to, then married their daughter, Berta Görgey. This year is the topic of the fourth chapter.

However, the long exile and the excruciating return home eroded the couple's relationship. Görgei came home in December 1867, and his wife in February 1868, but they lived separately for the most part. When their daughter's marriage ended Görgei blamed his wife for this, among others. The fifth chapter discusses this. After 1875 we have no information about their relationship for about 20 years, but they had more or less regular correspond-

ence from January 1893 until Adèle's death. Görei even offered to move in together again. However, he did so on the condition that she stops supporting their son, Kornél financially. Mrs. Görgei died on 21 July 1900 in Lőcse, and she was buried in the graveyard of Toporc, in the parcel of the Görgey family. The sixth chapter discusses this period.

The final chapter summarizes the complicated story of Mrs. Görgei's memoirs. At the end of her life she dictated her memoirs to her son, Kornél, who sold the manuscript after his mother's death, but the general's brother, István Görgey managed to buy it back. He gave it to his nephew, Albert Görgey, who later lent the manuscript to Samu Kardos, a lawyer and amateur historiographer from Debrecen. Even though he put it down in writing that he won't publish any parts of the manuscript without the permission of István and Albert, in 1911 he published a summarized translation of the work in the newspaper *Az Est* (The Evening) in 16 parts. The original manuscript has been lost since then, but due to this publication, the majority of the text is available to us.